คำชี้แจง

(พิมพ์ครั้งที่ ๒๑/๒๔๙๐)

หนังสือบาลีไวยากรณ์ อาขยาต และ กิตก์ เมื่อพิมพ์ครั้งที่ ๑๕/๒๔๗๐ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวร เจริญ ป. เอก) วัดเทพศิรินทร์ กรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย ได้ชำระศัพท์และอักษรที่ยังแผกเพี้ยน ไม่ลงระเบียบตามที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแนะนำในคราวชำระคัมภีร์อรรถกถาและชาดกปกรณ์ ให้ยุกติเป็นระเบียบเดียวกันกับหนังสือแบบเรียนอย่างอื่น ๆ ที่ใช้เป็นหลักสูตรแห่งการศึกษา ในยุคนั้น.

ครั้นต่อมา กองตำราได้จัดพิมพ์ตามนั้น แต่ได้แก้ไขจัดระเบียบใหม่หลายอย่าง เช่นให้พิมพ์คำบาลีด้วยอักษรตัวดำ ตั้งข้อย่อหน้า และทำบันทึกเชิงอรรถ เป็นต้น เพื่อให้ผู้ศึกษาสังเกตได้ง่าย ส่วนอักขรวิธีก็ได้แก่ไขให้ถูกต้องตามมติรับรองกันอยู่มากในสมัยนั้น.

แม้ในฉบับพิมพ์ครั้งนี้ ก็ได้รักษาระดับแห่งการชำระ จัดพิมพ์ตามระเบียบและอักขรวิธี ที่นิยมใช้กันอยู่ในบัดนี้เช่นเดียวกัน.

แผนกตำรา

มหามกุฏราชวิทยาลัย

๖ พฤษภาคม ๒๔๙๐

อาขยาต

(๑๐๘) ศัพท์กล่าวกิริยา คือ ความทำ, เป็นต้นว่า ยืน เดิน นั่ง นอน กิน ดื่ม ทำ พูด คิด, ชื่อว่า อาขยาต. ในอาขยาตนั้น ท่านประกอบ วิภัตติ กาล บท วจนะ บุรุษ ธาตุ วาจก ปัจจัย, เพื่อเป็นเครื่องหมายเนื้อความให้ชัดเจน.

วิภัตติ

(๑๐๙) วิภัตตินั้นท่านจำแนกไว้เพื่อเป็นเครื่องหมายให้รู้ กาล บท วจนะ บุรุษ, จัดเป็น ๘ หมวด. ในหมวดหนึ่ง ๆ มี ๑๒ วิภัตติ อย่างนี้ :-

๑. วตฺตมานา

	ปรสฺสปทํ		อตฺตโนปทํ	
ปุริส.	เอก.	พหุ.	เอก.	พหุ.
ป.	ติ.	อนฺติ.[๑]	เต.[๒]	อนฺเต.[๓]
ม.	สิ.	ถ.	เส.	วฺเห.
อุ.	มิ.	ม.	เอ.[๔]	มฺเห.

๑. เป็น เร เช่น วุจฺจเร บ้าง. ๒. ใช้แทน ติ เช่น ชายเต บ้าง. ๓. ใช้แทน อนฺติ เช่น ปุจฺฉนฺเต บ้าง. ๔. ใช้แทน มิ เช่น อิจฺเฉ บ้าง.

๒. ปญฺจมี

ป.	ตุ.	อนฺตุ.	ตํ.[๑]	อนฺตํ.
ม.	หิ.[๒]	ถ.	สฺสุ.[๓]	วฺโห.
อุ.	มิ.	ม.	เอ.	อามฺหเส.

๓. สตฺตมี

ป.	เอยฺย.[๔]	เอยฺยุํ.	เอถ.[๕]	เอรํ.
ม.	เอยฺยาสิ.	เอยฺยาถ.	เอโถ.	เอยฺยวฺโห.
อุ.	เอยฺยามิ.	เอยฺยาม.	เอยฺยํ.[๖]	เอยฺยามฺเห.

๔. ปโรกฺขา

ป.	อ.	อุ.	ตฺถ.	เร.
ม.	เอ.	ตฺถ.	ตฺโถ.	วฺโห.
อุ.	อํ.	มฺห.	อึ.	มฺเห.

๕. หิยตฺตนี

ป.	อา.	อู.	ตฺถ.	ตฺถุํ.
ม.	โอ.	ตถ.	เส.	วฺหํ.
อุ.	อํ.	มฺห.	อึ.	มฺหเส.

๑. ใช้แทน ตุ เช่น ชยตํ บ้าง. ๒. ลบทิ้ง เช่น คจฺฉ บ้าง. ๓. ใช้แทน หิ เช่น กรสฺสุ บ้าง. ๔. ลบ ยฺย เสีย คงไว้แต่ เอ เช่น กเร บ้าง. ๕. ใช้แทน เอยฺย เช่น ลเภถ บ้าง. ๖. ใช้แทน เอยฺยามิ เช่น ปุจฺเฉยฺยํ บ้าง.

๖. อชฺชตฺตนี

ป.	อี.[1]	อุํ.[2]	อา.	อู.
ม.	โอ.[3]	ตฺถ.	เส.	วฺหํ.
อุ.	อึ.[4]	มฺหา.	อํ.	มฺเห.

๗. ภวิสฺสนฺติ

ป.	สฺสติ.	สฺสนฺติ.	สฺสเต.	สฺสนฺเต.
ม.	สฺสสิ.	สฺสถ.	สฺสเส.	สฺสวฺเห.
อุ.	สฺสามิ.	สฺสาม.	สฺสํ.[5]	สฺสามฺเห.

๘. กาลาติปตฺติ

ป.	สฺสา.	สฺสํสุ.	สฺสถ.	สฺสึสุ.
ม.	สฺเส.	สฺสถ.	สฺสเส.	สฺสฺเห.
อุ.	สฺสํ.	สฺสามฺหา.	สฺสํ.	สฺสามฺหเส.

กาล

(๑๑๐) ในอาขยาตนั้น แบ่งกาลที่เป็นประธานได้ ๓ คือ กาลที่เกิดขึ้นจำเพาะหน้า เรียกว่าปัจจุบันกาล ๑, กาลล่วงแล้ว เรียก

๑. มักรัสสะเป็น อิ เช่น กริ บ้าง. ลง ส. อาคม เป็น สิ เช่น อกาสิ บ้าง.
๒. ลง สฺ อาคมเป็น สุํ เช่น อาโรเจสุํ บ้าง. แผลงเป็น อํสุ เช่น อกํสุ บ้าง. เป็น อึสุ เช่น กรึสุ บ้าง. ๓. ใช้ อี ป. แทนโดยมาก. ๔. ลง สฺ อาคม เป็น สึก เช่น อกาสึ บ้าง. ๕. ใช้แทน สฺสามิ เช่น ลภิสฺสํ บ้าง.

ว่าอดีตกาล ๑, กาลยังไม่มาถึง เรียกว่าอนาคตกาล ๑.

กาลทั้ง ๓ นั้น แบ่งให้ละเอียดออกอีก, ปัจจุบันกาลจัดเป็น ๓ คือ ปัจจุบันแท้ ๑. ปัจจุบันใกล้อดีต ๑, ปัจจุบันใกล้อนาคต ๑. อดีตกาลจัดเป็น ๓ เหมือนกัน คือ ล่วงแล้วไม่มีกำหนด ๑, ล่วงแล้ววานนี้ ๑, ล่วงแล้ววันนี้ ๑. อนาคตกาล จัดเป็น ๒ คือ อนาคตของปัจจุบัน ๑, อนาคตของอดีต ๑. กาลที่กล่าวโดยย่อหรือพิสดารนี้ ในเวลาพูดหรือแต่งหนังสือ อ่านหนังสือ ต้องหมายรู้ด้วยวิภัตติ ๘ หมู่ที่กล่าวแล้ว อย่างนี้ :-

๑. วตฺตมานา

บอกปัจจุบันนกาล.

๑) ปัจจุบันแท้ แปลว่า 'อยู่'

อุ. ภิกฺขุ **ธมฺมํ** เทเสติ ภิกษุ แสดง**อยู่** ซึ่งธรรม.

๑ ๒ ๓ ๑ ๓ ๒

๒) ใกล้อดีต แปลว่า 'ย่อม'

อุ. **กุโต นุ ตฺวํ อาคจฺฉสิ ?** ท่าน **ย่อม**มา แต่ที่ไหนหนอ ?

๑ ๒ ๓ ๒ ๓ ๑

๓) ใกล้อนาคต แปลว่า 'จะ'

อุ. **กึ กโรมิ ?** [ข้า] จะทำ ซึ่งอะไร ?

๑ ๒ ๒ ๑

๒. ปญฺจมี

บอกความบังคับ, ความหวัง, และความอ้อนวอน, เป็นต้น.

๑) บอกความบังคับ แปลว่า 'จง'

อุ. **เอวํ วเทหิ.** [เจ้า] **จง**ว่า อย่างนี้.

๑ ๒ ๒ ๑

๒) บอกความหวัง แปลว่า 'เถิด'

อุ. **สพฺเพ สตฺตา อเวรา โหนฺตุ.** สัตว์ ท. ทั้งปวง เป็น

๑ ๒ ๓ ๔ ๒ ๑ ๔

ผู้มีเวรหามิได้ **เถิด**.

๓ ๔

๓) บอกความอ้อนวอน แปลว่า 'ขอ-จง'

อุ. **ปุพฺพาเชถ มํ ภนฺเต.** ข้าแต่ท่านผู้เจริญ **ขอ** [ท่าน ท.]

๑ ๒ ๓ ๓ ๑

จง ยังข้าพเจ้า ให้บวช.

๑ ๒ ๑

๓. สตฺตมี

บอกความยอมตาม, ความกำหนด, และความรำพึง, เป็นต้น.

๑) บอกความยอมตาม แปลว่า 'ควร'

อุ. **ภเชถ ปุริสุตฺตเม.** [ชน] **ควร**คบ ซึ่งบุรุษสูงสุด ท.

๑ ๒ ๑ ๒

๒) บอกความกำหนด แปลว่า 'พึง'

อุ. **ปุญฺญญฺ-เจ ปุริโส กยิรา.** ถ้าว่า บุรุษ **พึง**ทำ ซึ่งบุญไซร้.

๑ ๒ ๓ ๔ ๒ ๓ ๔ ๑

๓. บอกความรำพึง แปลว่า 'พึง'

อุ. **ยนฺนูนา - หํ ปพฺพชฺเชยฺยํ** ไฉนหนอ เรา **พึง**บวช.

๑ ๒ ๓ ๑ ๒ ๓

๔. ปโรกฺขา

บอกอดีตกาล ไม่มีกำหนด แปลว่า 'แล้ว'

อุ. **เตนา - ห ภควา.** ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค ตรัสแล้ว

๑ ๒ ๓ ๑ ๓ ๒

อย่างนี้. **เตนา - หุ โปราณา.** ด้วยเหตุนั้น อาจารย์มีในปางก่อน ท.

๑ ๒ ๓ ๑ ๓

กล่าว**แล้ว.**

๒

๕. หิยตฺตนี

บอกอดีตกาล ตั้งแต่วานนี้ แปลว่า แล้ว, ถ้ามี 'อ' อยู่หน้า แปลว่า 'ได้-แล้ว'

อุ. **ขโณ โว มา อุปจฺจคา.** ขณะ อย่า **ได้**เข้าไปล่วง**แล้ว**

๑ ๒ ๓ ๔ ๑ ๓ ๔

ซึ่งท่าน ท. เอวํ **อวจํ** [ข้า] **ได้**กล่าว**แล้ว** อย่างนี้.

๒ ๑ ๒ ๒ ๑

๖. อชฺชตฺตนี

บอกอดีตกาล ตั้งแต่วันนี้ แปลว่า 'แล้ว.' ถ้ามี 'อ' อยู่หน้า แปลว่า 'ได้ - แล้ว'

๑. อุปจฺจคา [อุป+อติ+อ+คมฺ+อ+อา.]

อุ. **เถโร คามํ ปิณฺฑาย ปาวิสิ.** พระเถระ เข้าไป**แล้ว**

๑ ๒ ๓ ๔ ๑ ๔

สู่บ้าน เพื่อบิณฑะ. **เอวรูปํ กมฺมํ อกาสึ.** [ข้า] **ได้**ทำ**แล้ว**

๒ ๓ ๑ ๒ ๓ ๓

ซึ่งกรรม มีอย่างนี้เป็นรูป.

๒ ๑

๗. ภวิสฺสนฺติ

บอกอนาคตกาลแห่งปัจจุบัน แปลว่า 'จัก'

อุ. **ธมฺมํ สุณิสฺสาม.** ข้า ท. **จัก**ฟัง ซึ่งธรรม.

๑ ๒ ๒ ๑

๘. กาลาติปตฺติ

บอกอนาคตกาลแห่งอดีต แปลว่า 'จัก - แล้ว,' ถ้ามี 'อ' อยู่หน้า แปลว่า 'จักได้ - แล้ว'

อุ. **โส เจ ยานํ ลภิสฺสา อคจฺฉิสฺสา** ถ้าว่า เขา **จัก**ได้**แล้ว**

๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๒ ๑ ๔

ซึ่งยานไซร้ [เขา] **จักได้**ไป**แล้ว.**

๓ ๕

บท

(๑๑๑) วิภัตตินั้น แบ่งเป็น ๒ บท คือ ปรัสสบท บทเพื่อผู้อื่น ๑ อัตตโนบท บทเพื่อตน ๑. ปรัสสบทเป็นเครื่องหมายให้รู้

กิริยาที่เป็นกัตตุวาจก, อัตตโนบท เป็นเครื่องหมายให้รู้กิริยาที่เป็นกัมมวาจกและภาววาจก อันจะกล่าวข้างหน้า, แต่จะนิยมลงเป็นแน่ทีเดียวก็ไม่ได้. บางคราวปรัสสบทเป็นกัมมวาจกและภาววาจกก็มี เหมือนคำบาลีว่า **"สทิโส เม น วิชฺชติ.** คนเช่นกับ ด้วยเรา

๑ ๒ ๓ ๔ ๑ ๒

[อันใคร ๆ] ย่อมหา ไม่ได้. **น จ ลพฺภติ รูเป.** อนึ่ง [อัน

๔ ๓ ๑ ๒ ๓ ๔ ๒

ใคร ๆ] ย่อมไม่ ได้ ในรูป" เป็นต้น.

๑ ๓ ๔

บางคราว อัตตโนบทเป็นกัตตุวาจกก็มี เหมือนคำบาลีว่า **"ปิยโต ชายเต โสโก** ความโศก ย่อมเกิด แต่ของที่รัก." เป็นต้น.

๑ ๒ ๓ ๓ ๒ ๑

คำที่กล่าวข้างต้นนั้น ประสงค์เอาแต่บทที่เป็นไปโดยมาก ถ้าจำกำหนดให้ละเอียดแล้ว ต้องอาศัยปัจจัยด้วย.

วจนะ

(๑๑๒) วิภัตตินั้น จัดเป็นวจนะ ๒ คือ เอกวจนะ ๑ พหุวจนะ ๑. เหมือนวิภัตตินาม ถ้าศัพท์นามที่เป็นประธานเป็นเอกวจนะ ต้องประกอบกิริยาศัพท์เป็นเอกวจนะตาม, ถ้านามศัพท์เป็นพหุวจนะ ก็ต้องประกอบกิริยาศัพท์เป็นพหุวจนะตาม, ให้มีวจนะเป็นอันเดียวกันอย่างนี้ :-

โส คจฺฉติ เขา ไปอยู่, **เต คจฺฉนฺติ** เขาทั้งหลาย ไปอยู่. ยกไว้แต่นามศัพท์ที่เป็นเอกวจนะหลาย ๆ ศัพท์ รวมกันด้วย 'จ' ศัพท์ ใช้กิริยาเป็นพหุวจนะ ซึ่งจะมีแจ้งในวากยสัมพันธ์ข้างหน้า.

บุรุษ

(๑๑๓) วิภัตตินั้น จัดเป็นบุรุษ ๓ คือ ประถมบุรุษ ๑ มัธยมบุรุษ ๑ อุตตมบุรุษ ๑, เหมือนปุริสสัพพนาม. ถ้าปุริสสัพพนามใดเป็นประธาน ต้องใช้กิริยาประกอบวิภัตติให้ถูกต้องตามปุรสสัพพนามนั้น อย่างนี้ :- **โส ยาติ** เขา ไป, **ตุวํ ยาสิ** เจ้า ไป, **อหํ ยามิ** ข้า ไป. ในเวลาพูดหรือเรียนหนังสือ แม้จะไม่ออกชื่อปรุสสัพพนาม ใช้แต่วิภัตติกิริยาให้ถูกต้องตามบุรุษที่ตนประสงค์จะออกชื่อ ก็เป็นอันเข้าใจกันได้เหมือนกัน, เหมือนคำว่า **เอกิ [เจ้า]** จงมา. ถึงจะไม่ออกชื่อ **'ตุวํ'** ก็รู้ได้ เพราะ **'หิ'** วิภัตติ เป็ฯ ปัญจมี, เอกวจนะ, มัธยมบุรุษ เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ส่องความให้เห็นว่าเป็นกิริยาของ **'ตุวํ'** ซึ่งเป็นมัธยมบุรุษ, เอกวจนะ. แม้คำว่า **ปุญฺญํ กริสฺสาม [ข้า ท.]** จักทำ ซึ่งบุญ. ถึงจะไม่ออกชื่อ **'มยํ'** ก็รู้ได้ โดยนัยที่กล่าวแล้ว.

ธาตุ

(๑๑๔) วิภัตติที่บอก กาล บท วจนะ บุรุษ เหล่านี้ สำหรับประกอบกับธาตุ คือกิริยาศัพท์ที่เป็นมูลราก. ธาตุนั้นท่านรวบรวมจัดได้เป็น ๘ หมวด. ตามพวกที่ประกอบด้วยปัจจัยเป็นอันเดียวกัน, แสดงแต่พอเป็นตัวอย่าง ดังนี้ :-

๑. หมวด ภู ธาตุ

* **ภู** เป็นไปในความ มี, ในความ เป็น **[ภู + อ = ภว + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **ภวติ** ย่อมมี, ย่อมเป็น.
* **หุ** เป็นไปในความ มี, ในความ เป็น **[หุ + อ = โห + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **โหติ** ย่อมมี, ย่อมเป็น.
* **สี** เป็นไปในความ นอน **[สี + อ = สย + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **เสติ, สยติ** ย่อมนอน.
* **มรฺ** เป็นไปในความ ตาย, **[มรฺ + อ + ติ]** สำเร็จรูปเป็น มรติ ย่อมตาย.

ปจฺ เป็นไปในความ หุง, ในความ ต้ม **[ปจฺ + อ + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **ปจติ** ย่อมหุง, ย่อมต้ม.

อิกฺขฺ เป็นไปในความ เห็น, **[อิกฺขฺ + อ + ติ]** สำเร็จรูปเป็น อิกฺขติ ย่อมเห็น.

ลภฺ เป็นไปในความ ได้ **[ลภฺ + อ + ติ]** สำเร็จรูปเป็น ลภติ ย่อมได้.

คมฺ เป็นไปในความ ไป **[คมฺ + อ = คจฺฉ + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **คจฺฉติ** ย่อมไป.

๒. หมวด รุธฺ ธาตุ

รุธฺ เป็นไปในความ กั้น, ในความ ปิด **[รุํธฺ + อ - เอ + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **รุนฺธติ, รุนฺเธติ** ย่อมปิด.

มุจฺ[๑] เป็นไปในความ ปล่อย **[มุํจฺ + อ + ติ]** สำเร็จรูปเป็น มุญฺจติ ย่อมปล่อย.

ภุชฺ เป็นไปในความ กิน **[ภุํชฺ + อ + ติ]** สำเร็จรูปเป็น ภุญฺชติ ย่อมกิน.

ภิทฺ[๒] เป็นไปในความ ต่อย **[ภึทฺ + อ + ติ]** สำเร็จรูปเป็น ภินฺทติ ย่อมต่อย.

ลิปฺ เป็นไปในความ ฉาบ **[ลึปฺ + อ + ติ]** สำเร็จรูปเป็น ลิมฺปติ ย่อมฉาบ.

๓. หมวด ทิวฺ ธาตุ

* **ทิวฺ**[๓] เป็นไปในความ เล่น **[ทิวฺ + ย = พฺพ + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **ทิพฺพติ** ย่อมเล่น.

๑. ถ้าลง ย ปัจจัยในหมวด ทิวฺ ธาติ เป็นอกัมมธาตุ เป็นไปในความ หลุด, พ้น สำเร็จรูปเป็น มุจฺจติ ย่อมหลุด. ๒. ถ้าลง ย ปัจจัยในหมวด ทิวฺ ธาตุ เป็น อกัมมธาตุ เป็นไปในความ แตก, สำเร็จรูปเป็น ภิชฺชติ ย่อมแตก. ๓. สํสกฤต เป็นไป ในความ สว่าง.

สิวฺ เป็นไปในความ เย็บ **[สิวฺ + ย = พฺพ + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **สิพฺพติ** ย่อมเย็บ.

พุธฺ เป็นไปในความ ตรัสรู้ **[พุธฺ + ย = ชฺฌ + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **พุชฺฌติ** ย่อมตรัสรู้.

* **ขี** เป็นไปในความ สิ้น **[ขี + ย + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **ขียติ** ย่อมสิ้น.

* **มุหฺ** เป็นไปในความ หลง [มุหฺ + ย = ยฺห + ติ] สำเร็จรูปเป็น **มุยฺหติ** ย่อมหลง.

มุสฺ เป็นไปในความ ลืม **[มุสฺ + ย = สฺส + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **มุสฺสติ** ย่อมลืม.

รชฺ เป็นไปในความ ย้อม **[รชฺ + ย = ชฺช + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **รชฺชติ** ย่อมย้อม.

๔. หมวด สุ ธาติ

สุ เป็นไปในความ ฟัง **[สุ + ณา + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **สุณาติ** ย่อมฟัง.

วุ เป็นไปในความ ร้อย **[วุ + ณา + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **วุณาติ-** ย่อมร้อย.

สิ เป็นไปในความ ผูก **[สิ + ณุ = โณ + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **สิโณติ** ย่อมถูก.

๕. หมวด กี ธาตุ

กี เป็นไปในความ ซื้อ **[กี + นา + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **กีนาติ** ย่อมซื้อ.

ชิ เป็นไปในความ ชำนะ **[ชิ + นา + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **ชินาติ** ย่อมชำนะ.

ธุ เป็นไปในความ กำจัด **[ธุ + นา + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **ธุนาติ** ย่อมกำจัด.

จิ เป็นไปในความ ก่อ, ในความ สั่งสม **[จิ + นา + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **จินาติ** ย่อมก่อ, ย่อมสั่งสม.

ลุ เป็นไปในความ เกี่ยว, ในความ ตัด **[ลุ + นา + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **ลุนาติ** ย่อมเกี่ยว, ย่อมตัด.

ญา เป็นไปในความ รู้ **[ญา = ชา + นา + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **ชานาติ** ย่อมรู้.

ผุ เป็นไปในความ ฝัด, ในความ โปรย **[ผุ + นา + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **ผุนาติ** ย่อมฝัด, ย่อมโปรย.

๖. หมวด คหฺ ธาตุ

คหฺ เป็นไปในความ ถือเอา **[คหฺ + ณฺหา + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **คณฺหาติ** ย่อมถือเอา.

หมวด **คหฺ** ธาตุ ที่ใช้ในอาขยาตมีแต่เท่านี้.

๗. หมวด ตนฺ ธาตุ

ตนฺ เป็นไปในความ แผ่ไป **[ตนฺ + โอ + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **ตโนติ** ย่อมแผ่ไป.

กรฺ เป็นไปในความ ทำ **[กรฺ + โอ + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **กโรติ** ย่อมทำ.

* **สกฺกฺ** เป็นไปในความ อาจ **[สกฺกฺ + โอ + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **สกฺโกติ** ย่อมอาจ.

* **ชาครฺ** เป็นไปในความ ตื่น **[ชาครฺ + โอ + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **ชาคโรหิ** ย่อมตื่น.

๘. หมวด จุรฺ ธาตุ

จุรฺ เป็นไปในความ ลัก **[จุรฺ + เณ - ณย + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **โจเรติ, โจรยติ** ย่อมลัก.

ตกฺกฺ เป็นไปในความ ตรึก **[ตกฺกฺ + เณ - ณย + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **ตกฺเกติ, ตกฺกยติ** ย่อมตรึก.

ลกฺขฺ เป็นไปในความ กำหนด **[ลกฺขฺ + เณ - ณย + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **ลกฺเขติ, ลกฺขยติ** ย่อมกำหนด.

* **มนฺตฺ** เป็นไปในความ ปรึกษา **[มนฺตฺ + เณ - ณย + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **มนฺเตติ, มนฺตยติ** ย่อมปรึกษา.

จินฺตฺ เป็นไปในความ คิด [จินฺตฺ + เณ - ณย + ติ] สำเร็จรูปเป็น

จินฺเตติ, จินฺตยติ ย่อมคิด.

[สกัมมธาตุ - อกัมมธาตุ]

ในธาตุทั้ง ๘ หมู่นี้ ธาตุบางเหล่าเป็นธาตุไม่มีกรรม ธาตุบางเหล่ามีกรรม. ธาตุเหล่าใด ไม่ต้องเรียกหากรรม คือสิ่งอันบุคคลพึงทำ, ธาตุเหล่านั้น เรียกว่าอกัมมธาตุ ธาตุไม่มีกรรม. ธาตุเหล่าใดเรียกหากรรม, ธาตุเหล่านั้น เรียกว่าสกัมมธาตุ ธาตุมีกรรม. ธาตุที่หมายดอกจันทน์ [*] ไว้ เป็นอกัมมธาตุ เพราะไม่ต้องเรียกหากรรม. ธาตุที่ไม่ได้หมายดอกจันทน์ไว้ เป็นสกัมมธาตุ เพราะต้องเรียกหากรรม เป็นต้นว่า **รุธฺ** ธาตุ เป็นไปในความ ปิด, เรียกหากรรมว่า ปิดซึ่งสิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีประตูเป็นต้น. **อิกฺขฺ** เป็นไปในความ เห็น, เรียกหากรรมว่า เห็นซึ่งสิ่งใดสิ่งหนึ่ง มีต้นไม้เป็นต้น แม้ถึงธาตุที่มีกรรมอันเหลือจากนี้ ก็พึงรู้โดยนัยนี้เถิด ธาตุที่สำแดงมานี้ แต่พอเป็นตัวอย่างเล็กน้อย.

วาจก

(๑๑๕) กิริยาศัพท์ที่ประกอบด้วยวิภัตติ กาล บท วจนะ บุรุษ ธาตุ ดังนี้ จัดเป็นวาจก คือ กล่าวบทที่เป็นประธานของกิริยา ๕ อย่าง คือ กัตตุวาจก ๑ กัมมวาจก ๑ ภาววาจก ๑ เหตุกัตตุวาจก ๑ เหตุกัมมวาจก ๑.

[กัตตุวาจก]

กิริยาศัพท์ใดกล่าวผู้ทำ คือ แสดงว่า เป็นกิริยาของผู้ทำนั้นเอง. กิริยาศัพท์นั้น ชื่อกัตตุวาจก: มีอุทาหรณ์ว่า **สูโท โอทนํ ปจติ**

๑ ๒ ๓

พ่อครัว หุงอยู่ ซึ่งข้าวสุก.

๑ ๓ ๒

อธิบาย : **สูโท** [พ่อครัว] เป็นกัตตาผู้ทำ คือเป็นผู้หุง และเป็นบทประธานของกิริยาศัพท์ คือ **ปจติ** ท่านประกอบปฐมาวิภัตติ.

โอทนํ ซึ่งข้าวสุก เป็นกรรม สิ่งที่บุคคลพึงทำ คือเป็นสิ่งที่บุคคลพึงหุง ในกิริยาศัพท์ คือ **ปจติ** ท่านประกอบทุติยาวิภัตติ. กรรมศัพท์ ไม่เป็นสำคัญในวาจก เพราะว่าถ้ากิริยาศัพท์เป็นธาตุมีกรรมเหมือน **ปจติ,** กรรมศัพท์นั้นก็มี, ถ้ากิริยาศัพท์เป็นธาตุไม่มีกรรม, ก็ไม่มี.

ปจติ เป็นกิริยาอาขยาต, **ปจฺ** ธาตุ เป็นไปในความ หุง **อ** ปัจจัย, **ติ** วัตตมานาวิภัตติ. บอกปัจจุบันกาล, ปรัสสบท, ประถมบุรุษ, เอกวจนะ เป็นกัตตุวาจก กล่าวผู้ทำ คือ บอกว่าเป็นกิริยาของ **สูโท** ซึ่งเป็นผู้หุง ด้วยเครื่องหมาย คือบุรุษ และวจนะเสมอด้วยบุรุษและวจนะของ **สูโท.**

[กัมมวาจก]

กิริยาศัพท์ใดกล่าวกรรม สิ่งที่บุคคลพึงทำ คือ แสดงว่าเป็นกิริยาของกรรมนั้นเอง. กิริยาศัพท์นั้น ชื่อกัมมวาจก : มีอุทาหรณ์

ว่า **สูเทน โอทโน ปจิยเต** ข้าวสุก อันพ่อครัว หุงอยู่.

๑ ๒ ๓ ๒ ๑ ๓

อธิบาย :- **สูเทน** อันพ่อครัว เป็นกัตตา ผู้ทำ คือเป็นผู้หุง โดยนัยก่อน ในกิริยาศัพท์ คือ **ปจิยเต,** แปลกแต่ไม่เป็นบทประธาน และท่านประกอบตติยาวิภัตติ.

โอทโน เป็นกรรมโดยนัยก่อน, แต่เป็นประธานของกิริยาศัพท์ คือ **ปจิยเต** ท่านประกอบปฐมาวิภัตติ.

ปจิยเต เป็นกิริยาอาขยาต, **ปจฺ** ธาตุ เป็นไปในความหุง, **ย** ปัจจัย, และ **อิ** อาคม, **เต** วัตตมานาวิภัตติ บอกปัจจุบันกาล, อัตตโนบท, ประถมบุรุษ, เอกวจนะ, เป็นกัมมวาจก กล่าวสิ่งที่บุคคลพึงทำ คือ บอกว่าเป็นกิริยาของ **โอทโน** ที่เป็นของอันบุคคลพึงหุง ด้วยเครื่องหมาย คือ บุรุษและวจนะ อันเสมอกันโดยนัยก่อน.

[ภาววาจก]

กิริยาศัพท์ใดกล่าวแต่สักว่า ความมี ความเป็น เท่านั้น ไม่กล่าวกัตตาและกรรม, กิริยาศัพท์นั้น ชื่อว่า ภาววาจก : มีอุทาหรณ์ว่า **เตน ภูยเต** อันเขา เป็นอยู่.

๑ ๒ ๑ ๒

อธิบาย : **เตน** เป็นกัตตาโดยนัยก่อน ใน **ภูยเต**, ท่านประกอบตติยาวิภัตติ.

ภูยเต เป็นกิริยาอาขยาต. **ภู** ธาตุ เป็นไปในความมี ความเป็น, **ย** ปจจัย, **เต** วัตตมานาวิภตติ บอกปัจจุบันกาล, อัตตโนบท ประถมบุรุษ, เอกวจนะ, เป็นภาววาจก กล่าวความมี ความเป็น.

กิริยาศัพท์ที่เป็นภาววาจกนี้ ต้องเป็นประถมบุรุษ เอกวจนะ อย่างเดียว. ส่วนตัวกัตตา จะเป็นพหุวจนะและบุรุษอื่นก็ได้ ไม่ห้าม.

[เหตุกัตตุวาจก]

กิริยาศัพท์ใดกล่าวผู้ใช้ให้คนอื่นทำ คือแสดงว่า เป็นกิริยาของผู้ใช้ให้ผู้อื่นทำนั้น, กิริยาศัพท์นั้นชื่อ เหตุกัตตุวาจก : มีอุทาหรณ์ว่า **สามิโก สูทํ โอทนํ ปาเจติ** นาย ยัง [หรือใช้] พ่อครัว

๑ ๒ ๓ ๔ ๑ ๒

ให้หุงอยู่ ซึ่งข้าวสุก.

๔ ๓

อธิบาย : **สามิโก** นาย เป็นเหตุกัตตา ผู้ทำอันเป็นเหตุ คือ เป็นผู้ใช้ ไม่ได้ทำเอง และเป็นบทประธานของกิริยาศัพท์ คือ **ปาเจติ,** ท่านประกอบปฐมาวิภัตติ เหมือนกัตตา.

สูทํ ยัง [หรือใช้] พ่อครัว เป็นการิตกรรม คือ กรรมที่เขาใช้ให้ทำ ในกิริยาศัพท์ คือ **ปาเจติ,** ท่านประกอบทุติยาวิภัตติบ้าง ตติยาวิภัตติบ้าง.

โอทนํ ซึ่งข้าวสุก เป็นกรรม ดังกล่าวแล้วในหนหลัง, **ปาเจติ** เป็นกิริยาอาขยาต.

ปจฺ ธาตุ เป็นไปในความหุง, **เณ** ปัจจัย, **ติ** วัตตมานาวิภัตติ บอก กาล บท วจนะ บุรุษ ดังก่อน เป็นเหตุกัตตุวาจก กล่าวกัตตุผู้เหตุ คือ บอกว่า เป็นกิริยาของ **สามิโก** ซึ่งเป็นผู้ใช้หุงนั้น ด้วยเครื่องหมายที่กล่าวแล้ว.

[เหตุกัมมวาจก]

กิริยาศัพท์ใด กล่าวสิ่งที่เขาใช้ให้บุคคลทำ คือ แสดงว่าเป็นกิริยาของสิ่งนั้น, กิริยาศัพท์นั้น ชื่อเหตุกัมมาวาจก: มีอุทาหรณ์ว่า **สามิเกน สูเทน โอทโน ปาจาปิยเต** ข้าวสุก อันนาย ใช้พ่อครัว

๑ ๒ ๓ ๔ ๓ ๑ ๒

ให้หุงอยู่.

๔

อธิบาย: **สามิเกน** อันนาย เป็นเหตุกัตตา คือ เป็นผู้ใช้ในกิริยาศัพท์ คือ **ปาจาปิยเต,** แต่ไม่เป็นประธานของกิริยานั้น, ท่านประกอบตติยาวิภัตติ.

สูเทน ใช้พ่อครัว เป็นการิตกรรม ในกิริยาศัพท์ คือ **ปาจาปิยเต** นั้น, ท่านประกอบตติยาวิภัตติ.

โอทโน ข้าวสุก เป็นเหตุกรรม คือ สิ่งที่เขาใช้บุคคลให้ทำ และเป็นประธานของกิริยาศัพท์ คือ **ปาจาปิยเต** ท่านประกอบปฐมาวิภัตติ.

ปาจาปิยเต เป็นกิริยาอาขยาต **ปจฺ** ธาตุ เป็นไปในความหุง, **ณาเป** และ **ย** ปัจจัย, **อิ** อาคม, **เต** วัตตมานาวิภัตติ บอก กาล บท วจนะ บุรุษ ดังก่อน, เป็นเหตุกัมมวาจก กล่าวกรรมผู้เหตุ คือบอกว่า เป็นกิริยาของ **โอทโน** ซึ่งเป็นของที่เขาใช้ให้บุคคลหุงนั้น ด้วยเครื่องหมายที่กล่าวแล้ว.

วาจกทั้ง ๕ นี้ เป็นสำคัญของเนื้อความทั้งปวงในการพูด หรือ

แต่งหนังสือ, ถ้าผู้พูดหรือเขียนหนังสือใช้วาจกไม่ถูกต้องแล้ว ก็พาให้เนื้อความที่ตนประสงค์จะกล่าวนั้น ๆ เสียไป ไม่ปรากฏชัด เพราะ-ฉะนั้น กุลบุตรผู้ศึกษา พึงกำหนดวาจกทั้ง ๕ นี้ให้เข้าในแม่นยำ.

ปัจจัย

(๑๑๖) วาจกทั้ง ๕ นี้ กุลบุตรจะกำหนดได้แม่นยำ ก็เพราะอาศัยปัจจัยที่ประกอบ. ปัจจัยนั้นก็จัดเป็น ๕ หมวดตามวาจา.

ปัจจัยในกัตตุวาจก ๑๐ ตัว คือ **อ, เอ, ย, ณุ, ณา, นา, ณฺหา, โอ, เณ, ณย.** ปัจจัยทั้ง ๑๐ ตัวนี้ แบ่งลงในธาตุ ๘ หมวดนั้น อย่างนี้ :-

อ, เอ. ปัจจัย ลงในหมวด **ภู** ธาตุ และในหมวด **รุธฺ** ธาตุ แต่ในหมวด **รุธฺ** ธาตุ ลงนิคคหิตอาคม หน้าพยัญชนะที่สุดธาตุด้วย.

ย ปัจจัย ลงในหมวด **ทิวฺ** ธาตุ.

ณุ, ณา. ปัจจัย ลงในหมวด **สุ** ธาตุ.

นา ปัจจัย ลงในหมวด **กี** ธาตุ.

ณฺหา ปัจจัย ลงในหมวด **คหฺ** ธาตุ.

โอ ปัจจัย ลงในหมวด **ตนฺ** ธาตุ.

เณ, ณย. ปัจจัย ลงในหมวด **จุรฺ** ธาตุ.

อุทาหรณ์แสดงปัจจัยที่ลงในหมวดธาตุนั้น มีแล้วในหมวดที่ว่าด้วยธาตุ ไม่ต้องเขียนไว้ในที่นี้.

ในกัมมวาจก ลง **ย** ปัจจัย กับทั้ง **อิ** อาคม หน้า **ย** ด้วย อุ. ดังนี้ :-

ปจิเต สิวิยเต เป็นต้น.

ในภาววาจก ลง **ย** ปัจจัย อุ. **ภูยเต** เป็นต้น

ในเหตุกัตตุวาจก ลงปัจจัย ๔ ตัว คือ **เณ. ณย, ณาเป, ณาปย.** ตัวใดตัวหนึ่ง. อุ. ดังนี้ :-

เณ = ปาเจติ, สิพฺเพติ. ณย = ปาจยติ, สิพฺพยติ. ณาเป = ปาจาเปติ, สิพฺพาเปติ. ณาปย = ปาจาปยติ, ลิพฺพาปยติ. เป็นต้น.

ในเหตุกัมมวาจก ลงปัจจัย ๑๐ ตัวนั้นด้วย, ลงเหตุปัจจัย คือ **ณาเป** ด้วย, ลง **ย** ปัจจัยกับทั้ง **อิ** อาคม หน้า **ย** ด้วย อุ. ดังนี้ :-

ปาจาปิยเต, สิพฺพาปิยเต. เป็นต้น.

ยังมีปัจจัยที่สำหรับประกอบกับธาตุอีก ๓ ตัว คือ **ข, ฉ, ส,** เป็นไปในความปรารถนา อุ. ดังนี้ :-

ภุชฺ ธาตุ เป็นไปในความ กิน **ข** ปัจจัย **[ภุชฺ + ข = พุภุกฺข + ติ]** สำเร็จรูปเป็น พุภุกฺขติ ปรารถนาจะกิน.

ฆสฺ ธาตุ เป็นไปในความ กิน **ฉ** ปัจจัย **[ฆสฺ + ฉ = ชิฆจฺฉ + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **ชิฆจฺฉติ** ปรารถนาจะกิน.

หรฺ ธาตุ เป็นไปในความ นำไป **ส** ปัจจัย **[หรฺ + ส = ชิคีส + ติ]** สำเร็จรูปเป็น **ชิคีสติ** ปรารถนาจะนำไป.

ปัจจัยที่สำหรับประกอบด้วยนามศัพท์ ให้เป็นกิริยาศัพท์ ๒ ตัว คือ **อาย, อิย.** เป็นไปในความประพฤติ. อุ. ดังนี้:-

จิรายติ ประพฤติช้าอยู่. **ปุตฺติยติ** ย่อมประพฤติให้เป็นเพียงดังบุตร เป็นต้น.

แบบแจกวิภัตติ

(๑๑๗) วิธีประกอบธาตุด้วยปัจจัยและวิภัตติ ที่กล่าวแล้วข้างต้นนั้น สำแดงแต่พอเป็นตัวอย่าง, ยังย่อนัก, กุลบุตรแรกศึกษาจะไม่สามารถที่จะกำหนดเอาเป็นตัวอย่างแล้ว เปลี่ยนไปให้ได้ตลอดทุก ๆ วิภัตติ, เพราะธาตุบางเหล่าที่ประกอบด้วยปัจจัยและวิภัตติบางเหล่าไม่คงอยู่ตามรูปเดิม ย่อมเปลี่ยนแปลงอาเทศไปบ้าง, เพราะฉะนั้นลำดับนี้จักสำแดงแบบแจกวิภัตติไว้พอเป็นที่สังเกตสืบไป ตามลำดับวาจกทั้ง ๔, แต่จักไม่แจกให้พิสดารนัก จักยกปโรกขาวิภัตติเสียเพราะไม่ใคร่ใช้ในหนังสือทั้งปวง ยกไว้แต่ **อาห, อาหุ.** ๒ ตัวเท่านั้น. ถึงกัมมวาจก แลเหตุกัมมวาจก ที่ใช้มากก็มีแต่ประถมบุรุษอย่างเดียว บุรุษนอกนั้นก็ใช้น้อย, เหตุนั้นจักแจกแต่ประถมบุรุษอย่างเดียว.

กัตตุวาจก

(๑๑๘) แจก **ภู** ธาตุเป็นตัวอย่าง.

๑. วตฺตมานา

ปุริส.	เอก.	พหุ.
ป.	**ภวติง**	**ภวนฺติ.**
ม.	**ภวสิ.**	**ภวถ.**
อุ.	**ภวามิ.**	**ภวาม.**

	๒. ปญฺจมี		๓. สตฺตมี	
ป.	**ภวตุ.**	**ภวนฺตุ.**	**ภเว, ภเวยฺย, ภเวถ.**	**ภเวยฺยุํ.**
ม.	**ภว, ภวาหิ.**	**ภวถ.**	**ภเวยฺยาสิ.**	**เวยฺยาถ.**
อุ.	**ภวามิ.**	**ภวาม.**	**ภเวยฺยามิ, ภเวยฺยํ.**	**ภเวยฺยาม.**

	๕. หิยตฺตนี		๖. อชฺชตฺตนี	
ป.	**อภวา, อภว.**	**อภวู.**	**อภวิ.**	**อภวุํ, อภวึสุ.**
ม.	**อภโว.**	**อภวตฺถ.**	**อภโว**	**อภวิตฺถ.**
อุ.	**อภวึ.**	**อภวมฺห.**	**อภวึ.**	**อภวิมฺหา.**

	๗. ภวิสฺสนฺติ		๘. กาลาติปตฺติ	
ป.	**ภวิสฺสติ.**	**ภวิสฺสนฺติ.**	**อภวิสฺส.**	**อภวิสฺสํสุ.**
ม.	**ภวิสฺสสิ.**	**ภวิสฺสถ.**	**อภวิสฺเส.**	**อภวิสฺสถ.**
อุ.	**ภวิสฺสามิ,ภวิสฺสํ.**	**ภวิสฺสาม.**	**อภวิสฺสํ.**	**อภวิสฺสามฺหา.**

(๑๑๙) แจก **ปจฺ** ธาตุ เป็นแบบเทียบ.

๑. วตฺตมานา

ปุริส.	เอก.	พหุ.
ป.	**ปจติ.**	**ปจนฺติ.**
ม.	**ปจสิ.**	**ปจถ.**
อุ.	**ปจามิ.**	**ปจาม.**

	๒. ปญฺจมี		๓. สตฺตมี	
ป.	**ปจตุ.**	**ปจนฺตุ.**	**ปเจ, ปเจยฺย, ปเจถ.**	**ปเจยฺยุํ.**
ม.	**ปจ, ปจาหิ**	**ปจถ.**	**ปเจยฺยาสิ**	**ปเจยฺยาถ.**
อุ.	**ปจามิ.**	**ปจาม.**	**ปเจยฺยามิ.**	**ปเจยฺยาม.**

	๕. หิยตฺตนี		๖. อชฺชตฺตนี	
ป.	**อปจา, อปจ.**	**อปจู.**	**อปจิ, อปเจสิ.**	**อปจุํ, อปจึสุ**
ม.	**อปโจ.**	**อปจตฺถ.**	**อปโต.**	**อปจิตฺถ.**
อุ.	**อปจํ.**	**อปจมฺห.**	**อปจึ.**	**อปจิมฺหา.**

	๗. ภวิสฺสนฺติ		๘. กาลาติปตฺติ	
ป.	**ปจิสฺสติ.**	**ปจิสฺสนฺติ.**	**อปจิสฺส**	**อปจิสฺสํสุ.**
ม.	**ปจิสฺสสิ.**	**ปจิสฺสถ.**	**อปจิสฺเส.**	**อปจิสฺสถ.**
อุ.	**ปจิสฺสามิ. ปจิสฺสํ.**	**ปจิสฺสาม.**	**อปจิสฺสํ.**	**อปจิสฺสามฺหา.**

[๑๒๐] แม้ถึงหมวดธาตุอื่น ๆ ก็พึงแจกโดยนัยนี้, เปลี่ยนแต่ปัจจัยที่สำหรับกับหมวดธาตุนั้น ๆ เท่านั้น, ยกเสียแต่ธาตุบางอย่างเข้ากับวิภัตติบางตัว สำเร็จรูปเป็นอย่างหนึ่ง ไม่คงตามแบบ, จะแจกไว้แต่ วัตตมานา ประถมบุรุษ พอเป็นตัวอย่างเท่านั้น.

เอก.		พหุ.	
รุนฺธติ,	**รุนฺเธติ.**	**รุนฺธนฺติ,**	**รุนฺเธนฺติ.**
ทิพฺพติ.		**ทิพฺพนฺติ.**	
สุณาติ,	**สุโณติ.**	**สุณนฺติ,**	**สุโณนฺติ.**
กีนาติ.		**กีนนฺติ.**	
คณฺหาติ.		**คณฺหนฺติ.**	
ตโนติ.		**ตโนนฺติ.**	
โจเรติ,	**โจรยติ.**	**โจเรนฺติ.**	**โจรยนฺติ.**

(๑๒๑) คำอธิบายในกัตตุวาจก

๑. พฤทธิ์ **อู** ที่สุดแห่งธาตุเป็น **โอ** บ้าง, เอา **โอ** เป็น **อว** บ้าง, อุ. **โหติ, ภวติ.** พฤทธิ์ อี ที่สุดแห่งธาตุเป็น **เอ** บ้าง เอา **เอ** เป็น **อย** บ้าง, อุ **เสติ, สยติ.** เอา **คมฺ** เป็น **คจฺฉ** บ้าง, อุ. **คจฺฉติ.** เป็นต้น.

๒. **มิ - ม - วตฺตมานา** ก็ดี **หิ - มิ - ม ปญฺจมี** ก็ดี อยู่ข้างหลัง ต้อง ทีฆะ **อ** ที่สุดปัจจัย เป็น **อา** ในหมวดธาตุทั้งปวง, อุ. **คจฺฉาหิ, คจฺฉามิ, คจฺฉาม.** เป็นต้น.

๓. ลบ **หิ - ปญฺจมี** เสียบ้างก็ได้, แต่เมื่อลบ อย่าทีฆะ **อ** เป็น **อา** ในหมวดธาตุทั้งปวง.

๔. ลบ **ยฺย** ที่สุดแห่ง **เอยฺย สตฺตมี** คงไว้แต่ **เอ** บ้างก็ได้ ในหมวดธาตุทั้งปวง, และมักใช้ **เอถ** อัตตโนบท แทน **เอยฺย** บ้าง.

๕. อุตตมบุรุษ **สตฺตมี** เอกวจนะ มักใช้ **เอยฺยํ** อัตตโนบท แทน **เอยฺยามิ** โดยมาก ในหมวดธาตุทั้งปวง.

๖. **อา - หิยตฺตนี** มักรัสสะเป็น **อ** ในหมวดธาตุทั้งปวง.

๗. **โอ** - มัธยมบุรุษ **หิยตฺตนี** และ **อชฺชตฺตนี** เอกวจนะ มีที่ใช้น้อย, ใช้ประถมบุรุษเสียเป็นพื้น.

๘. รัสสะ **อี อชฺชตฺตนี** เป็น **อิ** และลง **สฺ** อาคมบ้าง ในหมวดธาตุทั้งปวง.

๙. เอา **อุํ** เป็น **อึสุ** ได้บ้าง ในหมวดธาตุทั้งปวง.

๑๐. ลง **อ** อาคม หน้าธาตุทีประกอบ **หิยตฺตนี อชฺชตฺตนี กาลาติปตฺติ** ได้.

๑๑. ลง **อิ** อาคม หลังธาตุและปัจจัยที่ประกอบ **อชฺชตฺตนี ภวิสฺสนฺติ** และ **กาลาติปตฺติ** ในหมวดธาตุทั้งปวง.

๑๒. อุตตมบุรุษ **ภวิสฺสนฺติ** เอกวจนะ ใช้ **สฺสํ** อัตตโนบท แทน **สฺสามิ** ได้บ้าง.

๑๓. รัสสะ **อา กาลาติปตฺติ** เป็น **อ** ในหมวดธาตุทั้งปวง.

๑๔. ลง นิคคหิตอาคม ในหมวด **รุธฺ** ธาตุแล้ว อาเทศนิคคหิต

เป็นพยัญชนะที่สุดวรรค ตามวิธีสนธิ **อุ.** สำแดงแล้วในธาตุข้างต้น.

๑๕. เอา **ย** ปัจจัยกับ **วฺ** ที่สุดแห่ง **ทิวฺ** ธาตุ เป็นต้น เป็น **พฺพ.**

กับ **ธฺ** ที่สุดแห่ง **พุธฺ** ธาตุ เป็นต้น เป็น **ชฺฌ.**

กับ **หฺ** ที่สุดแห่ง **มุหฺ** ธาตุ เป็นต้น เป็น **ยฺห.**

กับ **สฺ** ที่สุดแห่ง **มุสฺ** ธาตุ เป็นต้น เป็น **สฺส.**

กับ **ชฺ** ที่สุดแห่ง **รชฺ** ธาตุ เป็นต้น เป็น **ชฺช.**

๑๖. พฤทธิ์ **ณุ** ปัจจัย เป็น **โณ** ในหมวด **สุ** ธาตุ.

๑๗. เอา **ญา** ธาตุ เป็น **ชา.**

๑๘. ลบ **หฺ** ที่สุดแห่ง **คหฺ** ธาตุ เสีย.

๑๙. เมื่อลง **เณ, ณฺย** ปัจจัย ต้องพฤทธิ์สระตัวหน้าธาตุ

และลบ **ณฺ** เหมือนวิธีตัทธิต.

กัมมวาจก

(๑๒๒) แจกแต่วัตตมานา ประถมบุรุษอย่างเดียว

เอก.	พหุ.
ปจิยเต, ปจฺจเต.	**ปจิยนฺเต, ปจฺจนฺเต.**
รุนฺธิยเต.	**รุนฺธิยนฺเต.**
สิวิยเต.	**สิวิยนฺเต.**
สุยฺยเต.	**สุยฺยนฺเต.**

เอก.	พหุ.
กียเต.	**กียนฺเต.**
คหิยเต.	**คหิยนฺเต.**
กริยเต.	**กริยนฺเต.**
จุริยเต.	**จุริยนฺเต.**

(๑๒๓) คำอธิบายในกัมมาวาจก

๑. ลง **อิ**- อาคม หน้า **ย** ปัจจัย ในกัมมวาจก.

๒. เอา **ย**-ปัจจัย กับ **จฺ** ที่สุดแห่ง **ปจฺ** ธาตุ เป็น **จฺจ** บ้าง ไม่ต้องลง **อิ** อาคม.

๓. ซ้อน **ยฺ** - พยัญชนะ ที่ ย-ปัจจัยบ้าง.

ภาววาจกก็แจกเหมือนกัมมวาจก ไม่ต้องแจกไว้ในที่นี้, ต่างกันแต่ลักษณะที่กล่าวแล้ว ในวาจกข้างต้น.

เหตุกัตตุวาจก

(๑๒๔) แจก **ปจฺ** ธาตุ ลง **เณ** และ **ณฺย** ปัจจัย เป็นตัวอย่าง.

	๑. วตฺตมานา		๒. ปญฺจมี	
ปุริส.	เอก.	พหุ.	เอก.	พหุ.
ป.	**ปาเจติ.**	**ปาเจนฺติ.**	**ปาเจตุ.**	**ปาเจนฺตุ.**
ม.	**ปาเจสิ.**	**ปาเจถ.**	**ปาเจหิ.**	**ปาเจถ.**
อุ.	**ปาเจมิ.**	**ปาเจม.**	**ปาเจมิ.**	**ปาเจม.**

๓. สตฺตมี ๖. อชฺชตฺตนี

ป. ปาเจยฺย, ปาเจถ. ปาเจยฺยุํ. อปาเจสิ. อปาจึสุ.

ม. ปาเจยฺยาสิ. ปาเจยฺยาถ. อปาจยิตฺถ.

อุ. ปาเจยฺยามิ, ปาเจยฺยาม. อปาเจสึ. อปาจยิมฺหา.

ปาเจยฺยํ.

(**หิยตฺตนี** ไม่ได้ใช้ ไม่ต้องแจก)

๗. ภวิสฺสนติ ๘. กาลาติปตฺต

ป. ปาเจสฺสติ. ปาเจสฺสนฺติ. อปาจยิสฺส. อปาจยิสฺสํสุ.

ม. ปาเจสฺสสิ. ปาเจสฺสถ. อปาจยิสฺเส. อปาจยิสฺสถ.

อุ. ปาเจสฺสามิ. ปเจสฺสาม. อปาจยิสฺสํ. อปาจยิสฺสามฺหา.

(๑๒๕) แจก **ปจฺ** ธาตุ ลง **ณาเป ณาปย** ปัจจัย เป็นตัวอย่าง.

๑. วตฺตมานา ๒. ปญฺจมี

ปุริส.	เอก.	พหุ.	เอก.	พหุ.
ป.	**ปาจาเปติ.**	**ปาจาเปนฺติ.**	**ปาจาเปตุ.**	**ปาจาเปนฺตุ.**
ม.	**ปาจาเปสิ.**	**ปาจาเปถ.**	**ปาจาเปหิ.**	**ปาจาเปถ.**
อุ.	**ปาจาเปมิ.**	**ปาจาเปม.**	**ปาจาเปมิ.**	**ปาจาเปม.**

๓. สตฺตมี ๖. อชฺชตฺตนี

ป. ปาจาเปยฺย, ปาจาเปยฺยุํ. อปาจาเปสิ. อปาจาเปสุํ.
ปาจาเปถ.

ม. ปาจาเปยฺยาสิ. ปาจาเปยฺยถ. อปาจาปยิตฺถ.

[ณาปย]

อุ. ปาจาเปยฺยามิ, ปาจาเปยฺยาม. อปาจาเปสึ. อปาจาปยิมฺหา.
ปาจาเปยฺยํ. [ณาปย]

(หิยตฺตนี ไม่ได้ใช้ ไม่ต้องแจก)

๗. ภวิสฺสนติ ๘. กาลาติปตฺติ

ป. ปาจาเปสฺสติ. ปาจาเปสฺสนฺติ. อปาจาปยิสฺส. อปาจาปยิสฺสํสุ.

ม. ปาจาเปสฺสิ. ปาจาเปสฺสถ. อปาจาปยิสฺเส. อปาจาปยิสฺสถ.

อุ. ปาจาเปสฺสามิ. ปาจาเปสฺสาม. อปาจาปยิสฺสํ. อปาจาปยิสฺสามฺหา.

(๑๒๖) แม้ถึงหมวดธาตุอื่นก็พึงเทียบโดยนัยนี้.

จะแจกแต่วัตตมานา ประถมบุรุษ ลง **เณ** และ **ณาเป** ปัจจัย เป็นตัวอย่างเท่านั้น.

เอก.		พหุ.	
รุนฺเธติ,	**รุนฺธาเปติ.**	**รุนฺเธนฺติ,**	**รุนฺธาเปนฺติ.**
สิพฺเพติ,	**สิพฺพาเปติ.**	**สิพฺเพนฺติ,**	**สิพฺพาเปนฺติ.**

เอก.	พหุ.
สาเวติ.	**สาเวนฺติ.**
กีนาเปติ.	**กีนาเปนฺติ.**
คาเหติ, คณฺหาเปติ.	**คาเหนฺติ, คณฺหาเปนฺติ.**
ตานาเปติ.	**ตานาเปนฺติ.**
โจราเปติ.	**โจราเปนฺติ.**

ลงปัจจัยที่มี **ณ** แล้ว พฤทธิ์สระตัวหน้าที่ไม่ใช่พยัญชนะซ้อนอยู่เบื้องหลังแล้ว ลบ **ณ** เสีย เหมือนกับที่กล่าวแล้ว ในโคตตตัทธิต (๑๐๓) วิธีสนธิก็เหมือนกับที่กล่าวแล้วในสระสนธิ (๑๙).

เหตุกัมมวาจก

(๑๒๗) แจกแต่วัตตมานา ประถมบุรุษอย่างเดียว ลง **ณาเป** ปัจจัย เป็นตัวอย่าง

เอก.	พหุ.
ปาจาปิยเต.	**ปาจาปิยนฺเต.**
รุนฺธาปิยเต.	**รุนฺธาปิยนฺเต.**
สิพฺพาปิยเต.	**สิพฺพาปิยนฺเต.**
สาวิยเต. [ณย]	**สาวิยนฺเต.**
กีนาปิยเต.	**กีนาปิยนฺเต.**
คาหาปิยเต.	**คาหาปิยนฺเต.**

เอก.	พหุ.
ตานาปิยเต.	**ตานาปิยนฺเต.**
โจราปิยเต.	**โจราปิยนฺเต.**

คำอธิบายในวาจกนี้ พึงเทียบเคียงดูในวาจกทั้ง ๓ เทอญ.

อาขยาตนั้น มีนัยวิจิตรพิสดารนัก. นักปราชญ์ผู้ร้อยกรองคัมภีร์ศัพทศาสตร์พรรณนาไว้อย่างละเอียด ครั้นข้าพเจ้าจะนำมาอธิบายไว้ในที่นี้ให้สิ้นเชิง ก็เห็นว่าจะทำความศึกษาของกุลบุตรให้เนิ่นช้า.

อีกประการหนึ่ง หนังสือบาลีไวยากรณ์นี้จะไม่มีเวลาจบลงได้ จึงได้เลือกเอาแต่วิธีจะใช้ทั่วไปในกิริยาศัพท์ทั้งหลาย มาสำแดงไว้เป็นตัวอย่าง. เมื่อทราบแบบหนึ่งแล้วก็เป็นอันเข้าใจทั่วไป. ถึงอย่างนั้น วิธีเปลี่ยนแปลงวิภัตติ จำเพราะธาตุบางตัว แม้ไม่สาธารณะแก่ธาตุทั้งหลาย แต่มีที่ใช้มาก ข้าพเจ้านำมาแสดงไว้ในที่นี้บ้างเล็กน้อย.

[อสฺ ธาตุ]

(๑๒๘) **อสฺ** ธาตุ ซึ่งเป็นไปในความ มี, ความ เป็น, อยู่หน้าแปลงวิภัตติทั้งหลายแล้ว ลบพยัญชนะต้นธาตุบ้าง ที่สุดธาตุบ้างอย่างนี้ :-

ติ	เป็น	**ตฺถิ.**	ลบที่สุดธาตุ	สำเร็จรูปเป็น	**อตฺถิ.**
อนฺติ		คงรูป	ลบต้นธาตุ	สำเร็จรูปเป็น	**สนฺติ.**

สิ			คงรูป ลบที่สุดธาตุ	สำเร็จรูปเป็น	**อสิ.**
ถ	เป็น	**ตฺถ**	ลบที่สุดธาตุ	สำเร็จรูปเป็น	**อตฺถ.**
มิ	เป็น	**มฺหิ**	ลบที่สุดธาตุ	สำเร็จรูปเป็น	**อมฺหิ.**
ม	เป็น	**มฺห**	ลบที่สุดธาตุ	สำเร็จรูปเป็น	**อมฺห.**
ตุ	เป็น	**ตฺถุ**	ลบที่สุดธาตุ	สำเร็จรูปเป็น	**อตฺถุ.**
เอยฺย	เป็น	**อิยา**	ลบต้นธาตุ	สำเร็จรูปเป็น	**สิยา.**
เอยฺย			กับทั้งธาตุ	สำเร็จรูปเป็น	**อสฺส.**
เอยฺยุํ			กับทั้งธาตุ	สำเร็จรูปเป็น	**อสฺสุํ.**
เอยฺยุํ	เป็น	**อิยุํ**	ลบต้นธาตุ	สำเร็จรูปเป็น	**สิยุํ.**
เอยฺยาสิ			กับทั้งธาตุ	สำเร็จรูปเป็น	**อสฺส.**
เอยฺยาถ			กับทั้งธาตุ	สำเร็จรูปเป็น	**อสฺสถ.**
เอยฺยามิ			กับทั้งธาตุ	สำเร็จรูปเป็น	**อสฺสํ.**
เอยฺยาม			กับทั้งธาตุ	สำเร็จรูปเป็น	**อสฺสาม.**
อิ			คงรูป ทีฆะต้นธาตุ	สำเร็จรูปเป็น	**อาสิ.**
อุํ			คงรูป ทีฆะต้นธาตุ	สำเร็จรูปเป็น	**อาสุํ.**
ตฺถ			คงรูป ทีฆะต้นธาตุ	สำเร็จรูปเป็น	**อาสิตฺถ.**
อึ			คงรูป ทีฆะต้นธาตุ	สำเร็จรูปเป็น	**อาสึ.**
มฺหา			คงรูป ทีฆะต้นธาตุ	สำเร็จรูปเป็น	**อาสิมฺหา.**

(๑๒๙) คำถามชื่อวิภัตติเป็นต้น ให้ผู้ศึกษาตอบ.

๑. **โก ธมฺมํ เทเสติ ?** ใคร สำแดงอยู่ ซึ่งธรรม ?

๒. **สามเณเรน ธมฺโม ปกาสิยเต.** ธรรม อันสามเณร ประกาศอยู่.

๓. **เกนา - ยํ ถูโป ปติฏฺฐาปิยเต ?** สตูป นี้ อันใคร ให้ตั้งจำเพาะอยู่ ?

๔. **มหาราชา ตํ การาเปติ.** พระราชาผู้ใหญ่ให้ทำอยู่ ซึ่งสตูปนั้น.

๕. **กถํ มาตาปิตโร ปุตฺเต อนุสาเสยฺยุํ ?** มารดาและบิดา ท. พึงตามสอน ซึ่งบุตร ท. อย่างไร ?

๖. **เต ปาปา ปุตฺเต นิวาเรนฺติ, เต กลฺยาเณ ปุตฺเต นิเวเสนฺติ.** เขา ท. ย่อมห้าม ซึ่งบุตร ท. จากบาป. เขา ท. ยังบุตร ท. ย่อมให้ตั้งอยู่ ในกรรมงาม.

๗. **กถํ มยา ปฏิปชฺชเต ?** อันข้า จะปฏิบัติ อย่างไร ?

๘. **กึ อมฺหากํ สุขํ อุปฺปาเทสฺสติ ?** สิ่งไร จักยังสุข ให้เกิดแก่ข้า ท. ?

๙. **กุสลญฺ - เจ กเรยฺยาสิ.** ถ้าว่า เจ้า พึงทำ ซึ่งกุศลไซร้.

๑๐. **กุสลํ กโรหิ.** ท่าน จงทำ ซึ่งกุศล.

๑๑. **กสฺมา สิสฺโส ครุนา ครหิยเต ?** เพราะเหตุอะไร ศิษย์อันครู ย่อมติเตียน ?

๑๒. **สุรํ ปิวามิ.** ข้า ดื่มอยู่ ซึ่งเหล้า.

๑๓. **มา เอว - มกาสิ.** [เจ้า] อย่าได้ทำแล้ว อย่างนั้น.

๑๔. **ตสฺโส - วาทํ กโรหิ.** [เจ้า] จงทำ ซึ่งโอวาท ของท่าน.

๑๕. **กหํ อิเม คมิสฺสนฺติ ?** [ชน ท.] เหล่านี้ จักไป ในที่ไหน ?

๑๖. **ราชนิเวสนํ คมิยเต.** พระราชวัง [อันเขา ท.] ไปอยู่.

๑๗. **จิรํ อิธ วสุมฺหา.** [ข้า ท.] อยู่แล้ว ในที่นี้ นาน.

๑๘. **พาลํ น เสเวยฺย.** [เขา] ไม่พึงเสพ ซึ่งชนพาล.

๑๙. **ปณฺฑิต-เมว ภชตุ.** [เขา] จงคบ ซึ่งบัณฑิตอย่างเดียว.

๒๐. **ยํ ธีโร กาเรยฺย, ตํ กรสฺสุ.** ผู้มีปัญญา ให้เจ้าทำ ซึ่งกรรม ใด, [เจ้า] จงทำ ซึ่งกรรมนั้น.

๒๑. **ขโณ โว มา อุปจฺจคา.** ขณะ อย่าได้เข้าไปล่วงแล้ว ซึ่งเจ้า ท.

๒๒. **ขณาตีตา หิ โสจนฺติ.** เพราะว่า [ชน ท.] มีขณะเป็นไป ล่วงแล้ว ย่อมโศก.

๒๓. **เตนา - ห โปราโณ.** ด้วยเหตุนั้น อาจารย์ มีแล้วในก่อน กล่าว แล้ว.

๒๔. **เตนา - หู โปราณา.** ด้วยเหตุนั้น อาจารย์ ท. มีแล้วในก่อน กล่าวแล้ว.

๒๕. **พหู ชนา อิธ สนฺนิปตึสุ.** ชน ท. มาก ประชุมกันแล้ว ในที่นี้.

๒๖. **กินฺนุ ภีโต ว ติฏฺฐสิ ?** ทำไมหนอ [เจ้า] เป็นผู้กลัวเทียว ยืนอยู่ ?

๒๗. **ชีวนฺโต น สุขํ ลเภ.** [ข้า] เป็นอยู่ ไม่พึงได้ ซึ่งสุข.

๒๘. **สจา - หํ เอวํ อชานิสฺสํ, ตํ นา - ภวิสฺส.** ถ้าว่า [ข้า] จักได้รู้แล้ว อย่างนี้ไซร้, สิ่งนั้น จักไม่ได้มีแล้ว.

๒๙. **ยนฺนูนา - หํ ทุกฺขา มุจฺเจยฺยํ.** ไฉนหนอ [ข้า] พึงพ้นได้ จากทุกข์.

๓๐. **มา ปจฺฉา วิปฺปฏิสาริโน อหุวตฺถ.** [เจ้า ท.] อย่าได้เป็นผู้ มีความเดือดร้อน มีแล้ว ในภายหลัง.

จบอาขยาตแต่เท่านี้.

กิตก์

(๑๓๐) กิตก์นั้น เป็นชื่อของศัพท์ที่ท่านประกอบปัจจัยหมู่หนึ่ง ซึ่งเป็นเครื่องกำหนดหมายเนื้อความของนามศัพท์ และกิริยาศัพท์ที่ต่าง ๆ กัน, เหมือนนามศัพท์ที่เอามาใช้ในภาษาของเรา มี 'ทาน' เป็นต้น ย่อมมีเนื้อความต่าง ๆ กัน. 'ทาน' นั้น เป็นชื่อของสิ่งของที่จะพึงสละก็มี เหมือนคำว่า 'คนมีให้ทาน คนจนรับทาน' เป็นต้น, เป็นชื่อของการให้ก็มี เหมือนคำว่า 'ผู้นี้ยินดีในทาน' เป็นต้น, เป็นชื่อของเจตนาก็มี เหมือนคำว่า 'ทานมัยกุศล' เป็นต้น, เป็นชื่อของที่ก็มี เหมือนคำว่า 'โรงทาน' เป็นต้น. ส่วนกิริยาศัพท์ มีคำว่า 'ทำ' เป็นต้น ก็มีเนื้อความต่างกัน, เป็นกัตตุวาจก บอกผู้ทำก็มี เหมือนคำว่า 'นายช่างทำงามจริง' เป็นต้น, เป็นกัมมวาจก บอกสิ่งที่เขาทำก็มี เหมือนคำว่า 'เรือนนี้ทำงามจริง' เป็นต้น ศัพท์เหล่านี้ในภาษามคธ ล้วนหมายด้วยปัจจัยทั้งสิ้น.

กิตก์นั้น แบ่งออกเป็น ๒ ก่อน คือ เป็นนามศัพท์อย่าง ๑ เป็นกิริยาศัพท์อย่าง ๑. กิตก์ทั้ง ๒ อย่างนี้ ล้วนมีธาตุเป็นที่ตั้งทั้งสิ้น.

ก็แต่ธาตุนั้น ไม่แปลกกันกับธาตุอาขยาตที่กล่าวแล้ว (๑๑๔) เพราะเหตุนั้น ในที่นี้ไม่ต้องว่าถึงธาตุอีก จะกล่าวแต่ที่แปลก.

นามกิตก์

(๑๓๑) กิตก์ที่เป็นนามก็ดี เป็นคุณนามก็ดี เรียกว่า นามกิตก์ ๆ นี้จัดเป็นสาธนะ มีปัจจัยเป็นเครื่องหมายว่า ศัพท์นี้

เป็นสาธนะนั้น ๆ เพื่อจะให้มีเนื้อความแปลกกัน ดังกล่าวแล้วข้างต้นนั้น.

สาธนะ

(๑๓๒) ศัพท์ที่ท่านให้สำเร็จมาแต่รูปวิเคราะห์ ชื่อ 'สาธนะ' สาธนะนั้นแบ่งเป็น ๗ คือ กัตตุสาธนะ, กัมมสาธนะ, ภาวสาธนะ, กรณสาธนะ, สัมปทานสาธนะ, อปาทานสาธนะ, อธิกรณสาธนะ.

รูปวิเคราะห์แห่งสาธนะจัดเป็น ๓ คือ กัตตุรูป, กัมมรูป, ภาวรูป.

[กัตตุสาธนะ]

ศัพท์ใดเป็นชื่อของผู้ทำ คือ ผู้ประกอบกิริยานั้น เป็นต้นว่า **กุมฺภกาโร** ผู้ทำซึ่งหม้อ, **ทายโก** ผู้ให้, **โอวาทโก** ผู้กล่าวสอน, **สาวโก** ผู้ฟัง. ศัพท์นั้นชื่อกัตตุสาธนะ ๆ นักปราชญ์ฝ่ายเราบัญญัติให้แปลว่า "ผู้ -," ถ้าลงในอรรถ คือ ตัสสีละ แปลว่า "ผู้-โดยปกติ."

[กัมมสาธนะ]

ผู้ทำ ๆ ซึ่งสิ่งใด ศัพท์ที่เป็นชื่อของสิ่งนั้น เป็นต้นว่า ปิโย เป็นที่รัก, **รโส** วิสัยเป็นที่ยินดี ก็ดี, ศัพท์ที่เป็นชื่อของสิ่งของที่เขาทำ เป็นต้นว่า **กิจฺจํ** กรรมอันเขาพึงทำ, **ทานํ** สิ่งของอันเขาพึงให้ [มีข้าวน้ำเป็นต้น] ก็ดี. ชื่อว่ากัมมสาธนะ ๆ ที่เป็นกัตตุรูป แปลว่า "เป็นที่ -," ที่เป็นกัมมรูป แปลว่า "เป็นที่อันเขา-,"

[ภาวสาธนะ]

ศัพท์บอกกิริยา คือ ความทำของผู้ทำ เป็นต้นว่า **คมนํ** ความไป, **ธานํ** ความยืน, **นิสชฺชา** ความนั่ง, **สยนํ** ความนอน. ชื่อว่าภาวสาธนะ เป็นภาวรูปอย่างเดียว แปลว่า "ความ--," ก็ได้, "การ--," ก็ได้.

[กรณสาธนะ]

ผู้ทำ ๆ ด้วยสิ่งใด ศัพท์ที่เป็นชื่อของสิ่งนั้น เป็นต้นว่า **พนฺธนํ** วัตถุเป็นเครื่องผูก มีเชือกและโซ่เป็นต้น, **ปหรณํ** วัตถุเป็นเครื่องประหาร มีดาบและง้าวเป็นต้น, **วิชฺฌนํ** วัตถุเป็นเครื่องไช มีเหล็กหมาดและสว่านเป็นต้น, ชื่อว่ากรณสาธนะ ๆ ที่เป็นกัตตุรูป แปลว่า "เป็นเครื่อง--," ก็ได้, แปลว่า "เป็นเหตุ--," ก็ได้, ที่เป็นกัมมรูป แปลว่า "เป็นเครื่องอันเขา--," ก็ได้, "เป็นเหตุอันเขา--," ก็ได้.

[สัมปทานสาธนะ]

ผู้ทำให้แก่ผู้ใดหรือแก่สิ่งใด ศัพท์ที่เป็นชื่อของผู้นั้น ของสิ่งนั้น เป็นต้นว่า **สมฺปทานํ** วัตถุเป็นที่มอบให้, ชื่อว่าสัมปทานสาธนะ ๆ ที่เป็นกัตตุรูป แปลว่า "เป็นที่--," ที่เป็นกัมมรูป แปลว่า "เป็นที่อันเขา--,"

[อปาทานสาะนะ]

ผู้ทำไปปราศจากสิ่งใด ศัพท์ที่เป็นชื่อของสิ่งนั้น เป็นต้นว่า

ปภสฺสโร แดนสร้านออกแห่งรัศมี กายเทวดาจำพวกหนึ่ง, **ปภโว** แดนเกิดก่อน มีน้ำตกซึ่งเป็นแดนเกิดของแม่น้ำเป็นต้น, **ภีโม** แดนกลัว ยักษ์ ชื่อว่าอปาทานสาธนะ ๆ แปลว่า "เป็นแดน--."

[อธิกณณสาธนะ]

ผู้ทำ ๆ ในที่ใด ศัพท์ที่เป็นชื่อของที่นั้น เป็นต้นว่า **ธานํ** ที่ตั้ง, ที่ยืน, **อาสนํ** ที่นั่ง, **สยนํ** ที่นอน, ชื่อว่าอธิกรณสาธนะ ๆ ที่เป็นกัตตุรูป แปลว่า "เป็นที่--," ที่เป็นกัมมรูป แปลว่า "เป็นที่อันเขา."

(๑๓๓) รูปวิเคราะห์แห่งสาธนะ จัดเป็น ๓ ตามวาจกทั้ง ๓ ที่กล่าวแล้วในอาขยาต (๑๑๕) นั้น. รูปวิเคราะห์แห่งสาธนะใด เป็นกัตตุวาจกก็ดี, เป็นเหตุกัตตุวาจกก็ดี, สาธนะนั้นเป็นกัตตุรูป. รูปวิเคราะห์แห่งสาธนะใดเป็นกัมมวาจก, สาธนะนั้นเป็นกัมมรูป. รูปวิเคราะห์แห่งสาธนะใด เป็นภาวาจก, สาธนะนั้นเป็นภาวรูป.

สาธนะทั้ง ๗ นี้ เป็นสิ่งสำคัญในคำพูดและแต่งหนังสือในภาษามคธอย่างหนึ่ง, แต่คำแปลเป็นภาษาสยามนั้นไม่สำคัญนัก เพราะเป็นแต่เครื่องหมายให้รู้สาธนะเท่านั้น ถึงจะบัญญัติอย่างอื่นก็ได้, แต่ถึงกระนั้น เมื่อนิยมรู้กันมาก ๆ แล้ว ใช้ผิด ๆ ไป, ก็เป็นเหตุที่จะให้เขาแย้มสรวล. ให้กุลบุตรศึกษาสังเกตเสียให้เข้าใจแม่นยำ, เมื่อเป็นเช่นนี้ จักได้เป็นผู้ฉลาดในถ้อยคำและในการแต่งหนังสือ.

ปัจจัยแห่งนามกิตก์

(๑๓๔) ปัจจัยที่สำหรับประกอบนามกิตก์นั้น จัดเป็น ๓ พวก คือ กิตปัจจัย สำหรับประกอบกับศัพท์ที่เป็นกัตตุรูปอย่างเดียว ๑ กิจปัจจัย สำหรับประกอบกับศัพท์ที่เป็นกัมมรูปและภาวรูป ๑ กิตกิจจปัจจัย สำหรับประกอบกับศัพท์แม้ทั้ง ๓ เหล่า ๑.

๑) กิตปัจจัย อย่างนี้ :- **กฺวิ, ณี, ณฺวุ, ตุ, รู.**

๒) กิจจปัจจัย อย่างนี้ :- **ข, ณฺย.**

๓) กิตกิจจปัจจัย อย่างนี้:- **อ, อิ, ณ, ตเว, ติ, ตุํ, ยุ.**

ในบาลีไวยากรณ์นี้ ข้าพเจ้าจะเลือกคัดเอาแต่ปัจจัยที่ใช้เป็นสาธารณะทั่วไปแก่ธาตุทั้งปวง มาสำแดงในที่นี้, ส่วนปัจจัยที่จำเพาะธาตุบางตัว ไม่สาธารณะแก่ธาตุอื่น จะยกไว้สำแดงในหนังสืออื่น.

อนึ่ง การจัดปัจจัยเป็นพวก ๆ อย่างนี้ ในคัมภีร์ศัพทศาสตร์ทั้งหลายไม่ยืนลงเป็นแบบเดียวกันได้ มักเถียงกัน เพราะฉะนั้น การร้อยกรองหนังสือนี้ ต้องอาศัยความที่ผู้แต่งเห็นชอบเป็นประมาณ.

วิเคราะห์แห่งนามกิตก์

แต่นี้จะตั้งบทวิเคราะห์ เพื่อจะสำแดงสาธนะและปัจจัยที่กล่าวมาแล้วข้างต้น พอเป็นหลักฐานที่กำหนดของกุลบุตรสืบไป :-

(๑๓๕) วิเคราะห์ในกิตปัจจัย

กฺวิ.

สยํ ภวตี-ติ สยมฺภู. [ผู้ใด] ย่อมเป็นเอง, เหตุนั้น [ผู้นั้น] ชื่อว่าผู้เป็นเอง. **สยํ** เป็นบทหน้า **ภู** ธาตุ ในความ เป็น, ลบ **กฺวิ** เอานิคคหิตเป็น **มฺ** โดยวิธีสนธิ (๓๒), เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

อุเรน คจฺฉตี-ติ อุรโค. [สัตว์ใด] ย่อมไปด้วยอก, เหตุนั้น สัตว์นั้น ชื่อว่าผู้ไปด้วยอก. **อุร** เป็นบทหน้า **คมฺ** ธาตุ ในความ ไป, ลบพยัญชนะที่สุดธาตุ คือ **มฺ** ด้วยอำนาจ **กฺวิ** และลบ **กฺวิ** ด้วย.

สํ สุฏฺฐุ ขนตี-ติ สงฺโข. สัตว์ใด ย่อมขุด [ซึ่งแผ่นดิน] ดี คือว่า ด้วยดี, เหตุนั้น [สัตว์นั้น] ชื่อว่าผู้ขุดดี. **สํ** เป็นบทหน้า **ขนฺ** ธาตุ ในความ ขุด, เอานิคคหิตเป็น **งฺ** โดยวิธีสนธิ (๓๒).

ณี.

ธมฺมํ วทติ สีเลนา-ติ ธมฺมวาที, ธมฺมํ วตฺตุํ สีลมสฺสา-ติ วา ธมฺมวาที. [ผู้ใด] กล่าวซึ่งธรรมโดยปกติ. เหตุนั้น [ผู้นั้น] ชื่อว่าผู้กล่าวซึ่งธรรมโดยปกติ; อีกอย่างหนึ่ง ความกล่าว ซึ่งธรรม เป็นปกติ ของเขา, เหตุนั้น [เขา] ชื่อว่าผู้มีความกล่าว ซึ่งธรรม เป็นปกติ. **ธมฺม** เป็นบทหน้า **วทฺ** ธาตุ ในความ กล่าว, พฤทธิ์ **อ** ที่ **ว** เป็น **อา** ด้วยอำนาจปัจจัยที่เนื่องด้วย **ณ** แล้วลบ **ณ** เหมือนกล่าวแล้วในโคตตตัทธิต (๑๐๓), ถ้าเป็นอิตถีลิงค์ เป็น **ธมฺมวาทินี**

ถาเป็นนปุ๊สกลิงค์ เป็น **ธมฺมวาหิ** วิเคราะห์ก่อนเป็นกัตตุรูป กัตตุ-สาธนะ ลงในอรรถแห่ง ตัสสีละ, วิเคราะห์หลัง เป็นสมาสรูป ตัสสีลสาธนะ. สมาสรูป ตัสสีลสาธนะนี้ เห็นอย่างไร ๆ อยู่ จึงมีได้จัดเข้าในสาธนะ.

ปาปํ กโรติ สีเลนา-ติ ปาปการี. [ผู้ใด] ย่อมทำ ซึ่งบาปโดยปกติ, เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่าผู้ทำซึ่งบาปโดยปกติ. **ปาป** เป็นบทหน้า **กรฺ** ธาตุ ในความ ทำ.

ธมฺมํ จรติ สีเลนา - ติ ธมฺมจารี. [ผู้ใด] ย่อมประพฤติซึ่งธรรม โดยปกติ, เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่าผู้ประพฤติซึ่งธรรมโดยปกติ **ธมฺม** เป็นบทหน้า **จรฺ** ธาตุ ในความประพฤติ, ในความเที่ยว.

ณฺวุ.

เทตี - ติ ทายโก. [ผู้ใด] ย่อมให้, เหตุนั้น [ผู้นั้น] ชื่อว่าผู้ให้. **ทา** ธาตุ ในความให้, **ยฺ** ปัจจัยหลังธาตุ มี **อา** เป็นที่สุด **ณฺวุ.** เป็น **อก,** เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ, ถ้าอิตถีลิงค์เป็น **ทายิกา.**

เนตี - ติ นายโก. [ผู้ใด] ย่อมนำไป, เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่าผู้นำไป **นี** ธาตุ ในความ นำไป พฤทธิ์ **อี** เป็น **เอ** แล้วเอาเป็น **อาย** ด้วยอำนาจปัจจัยที่เนื่องด้วย **ณ** เหมือนกล่าวแล้วในโคตตตัทธิต (๑๐๓)

อนุสาสตี - ติ อนุสาสโก. [ผู้ใด] ย่อมตามสอน, เหตุนั้น [ผู้นั้น] ชื่อว่าผู้ตามสอน. **อนุ** เป็นบทหน้า **สาสฺ** ธาตุ ในความ สอน.

สุณาตี - ติ สาวโก. [ผู้ใด] ย่อมฟัง. เหตุนั้น [ผู้นั้น] ชื่อว่าผู้ฟัง. **สุ** ธาตุ ในความ ฟัง, พฤทธิ์ **อุ** เป็น **โอ** แล้วเอาเป็น **อาว** ดังกล่าวแล้ว.

ตุ.

กโรตี - ติ กตฺตา, กโรติ สีเลนา-ติ วา กตฺตา. [ผู้ใด] ย่อมทำ. เหตุนั้น [ผู้นั้น] ชื่อว่าผู้ทำ ; อีกอย่างหนึ่ง [ผู้ใด] ย่อมทำโดยปกติ, เหตุนั้น [ผู้นั้น] ชื่อว่าผู้ทำโดยปกติ. **กรฺ** ธาตุ ในความทำ, ลบพยัญชนะที่สุดธาตุ ซ้อน **ตฺ, กตฺตุ** เข้ากับปฐมาวิภัตติ เอกวจนะแห่งนาม เป็น **กตฺตา** (๖๖). เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ วิเคราะห์หลังลงในตัสสีละ.

วทตี - ติ วตฺตา. [ผู้ใด] ย่อมกล่าว, เหตุนั้น [ผู้นั้น] ชื่อว่าผู้กล่าว. **วทฺ** ธาตุ ในความ กล่าว.

ชานาตี-ติ ญาตา. [ผู้ใด] ย่อมรู้, เหตุนั้น [ผู้นั้น] ชื่อว่าผู้รู้. **ญา** ธาตุ ในความ รู้.

ธาเรตี - ติ ธาตา. [ผู้ใด] ย่อมทรงไว้, เหตุนั้น [ผู้นั้น] ชื่อว่าผู้ทรงไว้. **ธรฺ-ธา** ธาตุ ในความ ทรง.

รู.

ปารํ คจฺฉติ สีเลนา - ติ ปารคู. [ผู้ใด] ย่อมถึงซึ่งฝั่งโดยปกติ, เหตุนั้น [ผู้นั้น] ชื่อว่าผู้ถึงซึ่งฝั่งโดยปกติ. **ปาร** เป็นบทหน้า **คมฺ** ธาตุ ในความถึง, ลบที่สุดธาตุ ด้วยอำนาจปัจจัยที่เนื่อง

ด้วย **รฺ** แล้วลบ **รฺ** เสีย, เป็นกัตตุสาธนะ ลงในตัสสีละ.

วิชานาติ สีเลนา - ติ วิญฺญู. ผู้ใด ย่อมรู้วิเศษ โดยปกติ, เหตุนั้น [ผู้นั้น] ชื่อว่าผู้รู้วิเศษโดยปกติ. **วิ** เป็นบทหน้า **ญา** ธาตุ ในความ รู้, ซ้อน **ญฺ.**

ภิกฺขติ สีเลนา - ติ ภิกฺขุ. [ผู้ใด] ย่อมขอ โดยปกติ, เหตุนั้น [ผู้นั้น] ชื่อว่าผู้ขอโดยปกติ. **ภิกฺข** ธาตุ ในความ ขอ, ไม่ลบที่สุด ธาตุ รัสสะ **อู** เป็น **อุ.**

(๑๒๖) วิเคราะห์ในกิจจปัจจัย

ข.

ทุกฺเขน กริยตี - ติ ทุกฺกรํ. กรรมใด อันเขาทำได้โดยยาก, เหตุนั้น [กรรมนั้น] ชื่อว่าอันเขาทำได้โดยยาก. **ทุ** เป็นบทหน้า **กรฺ** ธาตุ ในความ ทำ, ลบ **ข** ซ้อน **กฺ** เป็น กัมมรูป กัมมสาธนะ.

สุเขน ภริยตี - ติ สุภโร. ผู้ใด อันเขาเลี้ยงได้โดยง่าย, เหตุนั้น [ผู้นั้น] ชื่อว่าผู้อันเขาเลี้ยงได้โดยง่าย. **สุ** เป็นบทหน้า **ภรฺ** ธาตุ ในความ เลี้ยง.

ทุกฺเขน รกฺขิยตี-ติ ทุรกฺขํ. [จิตใด] อันเขารักษาได้โดยยาก, เหตุนั้น [จิตนั้น] ชื่อว่าอันเขารักษาได้โดยยาก. **ทุ** เป็นบทหน้า **รกฺข** ธาตุ ในความ รักษา.

ณฺย

กาตพฺพนฺ-ติ การิยํ. [กรรมใด] อันเขาพึงทำ, เหตุนั้น [กรรมนั้น] ชื่อว่าอันเขาพึงทำ. **กรฺ** ธาตุ ในความ ทำ, พฤทธิ์ **อ** เป็น **อา อิ** อาคม, ลบ **ณฺ** เสีย, เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ.

เนตพฺพนฺ-ติ เนยฺยํ. [สิ่งใด] อันเขาพึงนำไป, เหตุนั้น [สิ่งนั้น] ชื่อว่าอันเขาพึงนำไป. **นี** ธาตุ ในความ นำไป พฤทธิ์ **อี** เป็น **เอ**, ลบ **ณฺ** ซ้อน **ยฺ.**

วตฺตพฺพนฺ - ติ วชฺชํ. [คำใด] อันเขาพึงกล่าว, เหตุนั้น [คำนั้น] ชื่อว่าเขาพึงกล่าว, **วทฺ** ธาตุ ในความ กล่าว, ลบ **ณฺ** แล้วเอา **ทฺ** ที่สุดธาตุ กับ **ย** ที่สุดปัจจัย เป็น **ชฺช.**

ทมิตพฺโพ - ติ ทมฺโม. [ผู้ใด] อันเขาพึงทรมานได้ เหตุนั้น [ผู้นั้น] ชื่อว่าอันเขาพึงทรมานได้. **ทมฺ** ธาตุ ในความ ฝึก, ลบ **ณฺ** แล้วเอา **ทฺ** ที่สุดธาตุ กับ **ย** ที่สุดปัจจัย เป็น **ชฺช.**

ทมิตพฺโพ - ติ ทมฺโม. [ผู้ใด] อันเขาพึงทรมานได้ เหตุนั้น [ผู้นั้น] ชื่อว่าอันเขาพึงทรมานได้. **ทมฺ** ธาตุ ในความ ฝึก, ลบ **ณฺ** แล้วเอา **มฺ** ที่สุดธาตุ กับ **ย** เป็น **มฺม.**

ยุญฺชิตพฺพนฺ - ติ โยคฺคํ. [สิ่งใด] อันเขาพึงประกอบ, เหตุนั้น [สิ่งนั้น] ชื่อว่าอันเขาพึงประกอบ. **ยุชฺ** ธาตุ ในความ ประกอบ, ลบ **ณฺ** แล้วเอา **ชฺ** ที่สุดธาตุ กับ **ย** เป็น คฺค.

ครหิตพฺพนฺ - ติ คารยฺหํ. [กรรมใด] อันเขาพึงติเตียน, เหตุนั้น [กรรมนั้น] ชื่อว่าอันเขาพึงติเตียน. **ครหฺ** ธาตุ ในความ ติเตียน. พฤทธิ์ **อ** เป็น **อา.** ลบ **ณฺ** แล้ว แปร **หฺ** ไว้เบื้องหลัง, **ยฺ** ไว้เบื้องหน้า.

ทาตพฺพนฺ-ติ เทยฺยํ. [สิ่งใด] อันเขาพึงให้, เหตุนั้น [สิ่งนั้น] ชื่อว่าอันเขาพึงให้. **ทา** ธาตุ ในความ ให้ ธาตุมี **อา** เป็นที่สุดอยู่หน้า **เอา ณฺย** เป็น **เอยฺย** แล้วลบ **อา** ด้วยสระสนธิ (๑๙).

ศัพท์ที่ประกอบด้วยปัจจัยนี้ บางศัพท์ก็ใช้เป็นกิริยากิตก์บ้าง อุ. **เต จ ภิกฺขู คารยฺหา** อนึ่ง ภิกษุ ท. เหล่านั้น อันท่านพึงติเตียน.

(๑๓๗) วิเคราะห์ในกิตกิจจปัจจัย

อ.

ปฏิ สํ ภิชฺชตี-ติ ปฏิสมฺภิทา. ปัญญาใด ย่อมแตกฉานดี โดยต่าง, เหตุนั้น ปัญญานั้น ชื่อว่าแตกฉานดีโดยต่าง. **ปฏิ สํ** เป็นบทหน้า **ภิทฺ** ธาตุ ในความ แตก, อิตถีลิงค์ ปฐมาวิภัตติ เป็น **อา** (๕๒). เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

หิตํ กโรตี - ติ หิตกฺกโร. ผู้ใด ย่อมทำ ซึ่งประโยชน์เกื้อกูล, เหตุนั้น [ผู้นั้น] ชื่อว่าผู้ทำซึ่งประโยชน์เกื้อกูล. **หิต** เป็นบทหน้า **กรฺ** ธาตุ ในความ ทำ ซ้อน **กฺ.**

นิสฺสาย นํ วสติ - ติ นิสฺสโย. [ศิษย์] อาศัยซึ่งอาจารย์นั้นอยู่, เหตุนั้น [อาจารย์นั้น] ชื่อว่าเป็นที่อาศัยอยู่ [ของศิษย์] **นิ** เป็นบทหน้า **สี** ธาตุ ในความ อาศัย. พฤทธิ์ **อี** เป็น **เอ** แล้วเอาเป็น **อย** แล้วซ้อน **สฺ** เป็นกัตตุรูป กัมมสาธนะ.

สิกฺขิยตี - ติ สิกฺขา, สิกฺขนํ วา สิกฺขา. ธรรมชาติใด

อันเขาศึกษา, เหตุนั้น [ธรรมชาตินั้น] ชื่อว่าอันเขาศึกษา; อีกอย่างหนึ่ง ความศึกษา ชื่อว่าสิกขา. **สิกฺขฺ** ธาตุ ในความ ศึกษา, สำเหนียก. วิเคราะห์หน้า เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ, วิเคราะห์หลัง เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ.

วิเนติ เตนา - ติ วินโย. [บัณฑิต] ย่อมแนะนำ ด้วยอุบายนั้น, เหตุนั้น [อุบายนั้น] ชื่อว่าเป็นเครื่องแนะนำ [ของบัณฑิต]. **วิ** เป็นบทหน้า **นี** ธาตุ ในความ นำ เป็นกัตตุรูป กรณสาธนะ.

ปธมํ ภวติ เอตสฺมา - ติ ปภโว. [แม่น้ำ] ย่อมเกิดก่อนแต่ประเทศนั่น เหตุนั้น [ประเทศนั่น] ชื่อว่าเป็นแดนเกิดร่อน [แห่งแม่น้ำ]. **ป** เป็นบทหน้า **ภู** ธาตุ, พฤทธิ์ **อู** เป็น **โอ** แล้วเอาเป็น **อว** เป็นกัตตุรูป อปาทานสาธนะ.

อิ.

อุทกํ ทธาตี - ติ อุทธิ. ประเทศใด ย่อมทรงไว้ ซึ่งน้ำ, เหตุนั้น [ประเทศนั้น] ชื่อว่าผู้ทรงไว้ซึ่งน้ำ [ทะเล]. **อุท** เป็นบทหน้า **ธา** ธาตุ ในความ ทรง เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

สนฺธิยตี - ติ สนฺธิ. [วาจาใด] อันเขาต่อ, เหตุนั้น [วาจานั้น] ชื่อว่าอันเขาต่อ. **สํ** เป็นบทหน้า **ธา** ธาตุ ในความต่อ, เอานิคคหิตเป็น **นฺ** ด้วยนิคคหิตสนธิ (๓๒), เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ.

นิธิยตี - ติ นิธิ. สมบัติใด อันเขาฝังไว้, เหตุนั้น [สมบัตินั้น] ชื่อว่าอันเขาฝังไว้. **นิ** เป็นบทหน้า **ธา** ธาตุ ในความ ฝังไว้.

ณ.

กมฺมํ กโรตี-ติ กมฺมกาโร. [ผู้ใด] ย่อมทำซึ่งกรรม. เหตุนั้น [ผู้นั้น] ชื่อว่าผู้ทำซึ่งกรรม. **กมฺม** เป็นบทหน้า **กรฺ** ธาตุ ในความทำ, วิธีพฤทธิ์ และลบ **ณ** ปัจจัย ได้กล่าวแล้วในโคตตตัทธิต (๑๐๓), เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

รุชฺชตี - ติ โรโค. [อาพาธใด] ย่อมเสียดแทง, เหตุนั้น [อาพาธนั้น] ชื่อว่าผู้เสียดแทง. **รุชฺ** ธาตุ ในความ เสียดแทง. เอา **ชฺ** เป็น **คฺ** เพราะ ณ ปัจจัย.

วหิตพฺโพ - ติ วาโห. [ภาระใด] อันเขาพึงนำไป, เหตุนั้น [ภาระนั้น] ชื่อว่าอันเขาพึงนำไป. **วหฺ** ธาตุ ในความนำไป, เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ.

ปจนํ ปาโก. ความหุงชื่อว่าปากะ. **ปจฺ** ธาตุ ในความ หุง, ต้ม. เอา **จฺ** เป็น **กฺ** เพราะ **ณ** ปัจจัย เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ.

ทุสฺสติ เตนา - ติ โทโส. [ชนใด] ย่อมประทุษร้าย ด้วยกิเลสนั้น, เหตุนั้น กิเลสนั้น ชื่อว่าเป็นเหตุประทุษร้าย [แห่งชน.] **ทุสฺ** ธาตุ ในความประทุษร้าย, เป็นกัตตุรูป กรณสาธนะ.

อาวสนฺติ เอตฺถา - ติ อาวาโส. [ภิกษุ ท.] ย่อมอาศัยอยู่ในประเทศนั้น, เหตุนั้น [ประเทศนั้น] ชื่อว่าเป็นที่อาศัยอยู่ [แห่งภิกษุ ท.] **อา** เป็นบทหน้า, **วสฺ** ธาตุ ในความ อยู่, เป็นกัตตุรูป อธิกรณสาธนะ.

ตเว.[๑]

กาตเว เพื่อจะทำ **กรฺ** ธาตุ เป็น **กา. คนฺตเว** เพื่อจะไป **คมฺ** ธาตุ เอาที่สุดธาตุเป็น **นฺ.**

ปัจจัยนี้ลงในจตุตถีวิภัตตินาม.

ติ.

มญฺญตี - ติ มติ. [ปัญญาใด] ย่อมรู้, เหตุนั้น [ปัญญานั้น] ชื่อว่าผู้รู้. **มญฺญติ เอตายา - ติ วา มติ.** อีกอย่างหนึ่ง [ชน] ย่อมรู้ด้วยปัญญานั่น. เหตุนั้น [ปัญญานั่น] ชื่อว่าเป็นเหตุรู้ [แห่งชน]. **มนนํ วา มติ.** อีกอย่างหนึ่ง ความรู้ ชื่อว่ามติ **มนฺ** ธาตุ ในความรู้, ลบที่สุดธาตุ. วิเคราะห์ต้น เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ, วิเคราะห์กลาง เป็นกัตตุรูป กรณสาธนะ, วิเคราะห์หลัง เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ.

สรตี - ติ สติ. [ธรรมชาติใด] ย่อมระลึก, เหตุนั้น [ธรรมชาตินั้น] ชื่อว่าผู้ระลึก. **สรติ เอตายา - ติ วา สติ** อีกอย่างหนึ่ง [ชน] ย่อมระลึกด้วยธรรมชาตินั่น เหตุนั้น [ธรรมชาตินั่น] ชื่อว่า เป็นเหตุระลึก [แห่งชน]. **สรณํ วา สติ** อีกอย่างหนึ่ง ความระลึก ชื่อว่าสติ. **สรฺ** ธาตุในความ ระลึก.

สมฺปชฺชิตพฺพา - ติ สมฺปตฺติ. [ธรรมชาติใด] อันเขาพึงถึงพร้อม, เหตุนั้น [ธรรมชาตินั้น] ชื่อว่าอันเขาพึงถึงพร้อม. **สํ** เป็นบทหน้า **ปทฺ** ธาตุ ในความถึง, เอาที่สุดธาตุ เป็น **ตฺ** เอานิคคหิต

๑. ปัจจัยเก่าชุดนี้มี ๓ คือ ตเว เช่น ปหาตเว, เนตเว. ตเย เช่น เหตุเย. ตาเย เช่น ทกฺขิตาเย.

เป็น **มฺ** ด้วยนิคคหิตสนธิ (๓๒), เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ.

คจฺฉนฺติ เอตฺถา - ติ คติ. [ชน ท.] ย่อมไป ในภูมินั่น, เหตุนั้น [ภูมินั่น] ชื่อว่าเป็นที่ไป [แห่งชน ท.]. **คมฺ** ธาตุ ในความไป, ในความถึง, ลบที่สุดธาตุ.

ตุํ.

กาตุํ เพื่อจะทำ **กรฺ** ธาตุ **คนฺตุํ** เพื่อจะไป **คมฺ** ธาตุ. ปัจจัยนี้ลงในปฐมาและจตุตถีวิภัตตินาม.

ยุ.

เจตยตี - ติ เจตนา. [ธรรมชาติใด] ย่อมคิด, เหตุนั้น [ธรรมชาตินั้น] ชื่อว่าผู้คิด. **จิตฺ ธาตุ** ในความ คิด, พฤทธิ์ **อิ** เป็น **เอ,** เอา **ยุ** เป็น **อน,** อิตถีลิงค์ ปฐมาวิภัตตินาม เป็น **อา** (๕๒). เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ.

กุชฺฌติ สีเลนา - ติ โกธโน. [ผู้ใด] ย่อมโกรธ โดยปกติ, เหตุนั้น [ผู้นั้น] ชื่อว่าผู้โกรธโดยปกติ. **กุธฺ** ธาตุ ในความ โกรธ, พฤทธิ์ **อุ** เป็น **โอ** เป็นกัตตุรูป กัตตุสาธนะ, ลงในตัสสีละ.

ภุญฺชิตพฺพนฺ - ติ โภชนํ. [สิ่งใด] อันเขาพึงกิน, เหตุนั้น [สิ่งนั้น] ชื่อว่าอันเขาพึงกิน. **ภุชฺ** ธาตุ ในความ กิน. เป็นกัมมรูป กัมมสาธนะ.

คจฺฉิยเต - ติ คมนํ. [อันเขา] ย่อมไป, เหตุนั้น ชื่อว่า ความไป. **คมฺ** ธาตุ ในความ ไป, เป็นภาวรูป ภาวสาธนะ.

กโรติ เตนา - ติ กรณํ. [เขา] ย่อมทำ ด้วยสิ่งนั้น, เหตุนั้น [สิ่งนั้น] ชื่อว่าเป็นเครื่องทำ [แห่งเขา]. **กรฺ** ธาตุ ในความทำ, เป็นกัตตุรูป กรณสาธนะ.

สํวณฺณิยติ เอตายา - ติ สํวณฺณนา. [เนื้อความ] อันท่านย่อมพรรณนาพร้อม ด้วยวาจานั่น, เหตุนั้น [วาจานั่น] ชื่อว่าเป็นเครื่องอันท่านพรรณนาพร้อม [แห่งเนื้อความ]. **สํ** เป็นบทหน้า **วณฺณ** ธาตุ ในความ พรรณนา, เป็นกัมมรูป กรณสาธนะ.

สยนฺติ เอตฺถา - ติ สยนํ. [เขา ท.] ย่อมนอนในที่นั่น, เหตุนั้น [ที่นั่น] ชื่อว่าเป็นที่นอน [แห่งเขา ท.] **สี** ธาตุ ในความ นอน, พฤทธิ์ **อี** เป็น **เอ** แล้วเอาเป็น **อยฺ,** เป็นกัตตุรูป อธิกรณสาธนะ.

ยุ ปัจจัยนี้ ถ้าธาตุมี **รฺ** หรือ **หฺ** อยู่หน้า เป็น **อณ,** แต่ธาตุที่มี **หฺ** เป็นที่สุด ไม่นิยมเหมือนธาตุที่มี **รฺ** เป็นที่สุด.

กิริยากิตก์

(๑๓๘) กิตก์ที่เป็นกิริยา เรียกว่ากิริยากิตก์. กิริยากิตก์นี้ประกอบด้วยวิภัตติ วจนะ กาล ธาตุ วาจก ปัจจัย, เหมือนอาขยาต ต่างแต่ไม่มีบทและบุรุษเท่านั้น.

วิภัตติ และ วาจก

[วิภัตติ]

(๑๓๙) วิภัตติแห่งกิริยากิตก์นั้น ไม่มีแผนกหนึ่งเหมือนวิภัตติอาขยาต, ใช้วิภัตตินาม. ถ้านามศัพท์เป็นวิภัตติและวจนะอันใด กิริยากิตก์ก็เป็นวิภัตติและวจนะอันนั้นตาม อย่างนี้ :-

ภิกฺขุ คามํ ปิณฺฑาย ปวิฏฺโฐ ภิกษุ เข้าไปแล้ว สู่บ้าน

๑ ๒ ๓ ๔ ๑ ๔ ๒

เพื่อก้อนข้าว.

๓

เยเกจิ พุทฺธํ สรณํ คตา เส [ชน ท.] เหล่าใดเหล่าหนึ่ง

๑ ๒ ๓ ๔ ๕

ถึงแล้ว ซึ่งพระพุทธเจ้า ว่าเป็นที่ระลึก ซิ.

๔ ๒ ๓ ๕

เอกํ ปุริสํ ฉตฺตํ คเหตฺวา คจฺฉนฺตํ ปสฺสามิ [ข้า] เห็น

๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๖

ซึ่งบุรุษ คนหนึ่ง ถือ ซึ่งร่ม ไปอยู่.

๒ ๑ ๔ ๓ ๕

[กาล]

(๑๔๐) ในกิตก์นี้แบ่งกาลที่เป็นประธานได้ ๒ คือ ปัจจุบัน-กาล ๑ อดีตกาล ๑. กาลทั้ง ๒ นั้น แบ่งให้ละเอียดออกอีก, ปัจจุบันกาลจัดเป็น ๒ คือ ปัจจุบันแท้ ๑ ปัจจุบันใกล้อนาคต ๑, อดีตกาล จัดเป็น ๒ เหมือนกัน คือ ล่วงแล้ว ๑ ล่วงแล้วเสร็จ ๑. กาลที่กล่าวโดยย่อหรือพิสดารนี้ ในเวลาพูดหรือแต่ง

หนังสือ อ่านหนังสือ ต้องหมายรู้ด้วยปัจจัยที่กล่าวข้างหน้า.

[ปัจจุบันกาล]

๑) ปัจจุบันแท้ แปลว่า 'อยู่'

อุ. **อหํ ธมฺมํ สุณนฺโต ปีตึ ลภามิ** ข้า ฟัง**อยู่** ซึ่งธรรม

๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๑ ๓ ๒

ย่อมได้ ซึ่งปีติ.

๕ ๔

๒) ปัจจุบันใกล้อนาคต แปลว่า 'เมื่อ'

อุ. **อนุสนฺธึ ฆเฏตฺวา ธมฺมํ เทเสนฺโต อิมํ คาถ - มาห.**

๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗

[พระศาสดา] **เมื่อ**สืบต่อ ซึ่งอนุสนธิ สำแดง ซึ่งธรรม ตรัสแล้ว

๒ ๑ ๔ ๓ ๗

ซึ่งคาถา อันนี้.

๖ ๕

[อดีตกาล]

๑) ล่วงแล้ว แปลว่า 'แล้ว'

อุ. ต**โย มาสา "อติกฺกนฺตา"** เดือน ท. ๓ ก้าวล่วงแล้ว

๑ ๒ ๓ ๒ ๑ ๓

๒) ล่วงแล้วเสร็จ แปลว่า 'ครั้น - แล้ว'

อุ. **เยน ภควา, เตนุ-ปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตํ**

๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖

อภิวาเทตฺวา, เอกมนฺตํ นิสีทิ. ภิกษุรูปหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า

๗ ๘ ๙ ๒

โดยที่ใด, เข้าไปใกล้แล้ว โดยที่นั้น. **ครั้น**เข้าไปใกล้**แล้ว** ไหว้แล้ว

๑ ๔ ๓ ๕ ๗

ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้า จึงนั่งแล้ว ณ ส่วนข้างหนึ่ง.

๖ ๙ ๘

ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น (๑๓๐) ว่าธาตุกิตก์นั้นไม่แปลกกับธาตุอาขยาต, เพราะเหตุนั้น แม้ในที่นี้ก็ไม่ต้องกล่าวถึงธาตุอีก.

วาจก

(๑๔๑) แม้ถึงวาจกนี้ ก็จัดเป็น ๕ อย่างเดียวกันกับวาจกในอาขยาต (๑๑๕) ต่างกันสักว่ารูปแห่งกิริยาศัพท์, เพราะฉะนั้น ในที่นี้จักสำแดงแต่อุทาหรณ์เท่านั้น.

๑) กัตตุวาจก. **ภิกฺขุ คามํ ปิณฺฑาย ปวิฏฺโฐ.** ภิกษุ

๑ ๒ ๓ ๔ ๑

เข้าไปแล้ว สู่บ้าน เพื่อก้อนข้าว.

๔ ๒ ๓

๒) กัมมวาจก. **อธิคโต โข มยา - ยํ ธมฺโม.** ธรรม อันนี้

๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๕ ๔

อันเรา ถึงทับแล้ว แล.

๓ ๑ ๒

๓) ภาววาจก. **การเณเนตฺถ ภวิตพฺพํ.** อันเหตุ ในสิ่งนี้

๑ ๒ ๓ ๑ ๒

พึงมี.

๓

๔) เหตุกัตตุวาจก. **สเทวกํ ตารยนฺโต** [ท่าน] ยังโลกนี้

๑ ๒

กับทั้งเทวโลก ให้ข้ามอยู่.

๑ ๒

๕) เหตุกัมมวาจก. **อยํ ถูโป ปติฏฺฐาปิโต.** พระสตูป นี้

๑ ๒ ๓ ๒ ๑

[อันเขา] ให้ตั้งจำเพาะแล้ว.

๓

ปัจจัยแห่งกิริยากิตก์

(๑๔๒) ปัจจัยที่สำหรับประกอบกับกิริยากิตก์นั้น จัดเป็น ๓ พวก เหมือนปัจจัยแห่งนามกิตก์.

กิตปัจจัย อย่างนี้ :- **อนฺต, ตวนฺตุ, ตาวี.**

กิจจปัจจัย อย่างนี้ :- **อนีย, ตพฺพ.**

กิตกิจจปัจจัย อย่างนี้ :- **มาน, ต, ตูน, ตฺวา, ตฺวาน.**

ในปัจจัยทั้ง ๓ พวกนั้น **อนฺต, มาน.** ๒ นี้บอกปัจจุบันนกาล **ตวนฺตุ, ตาวี, ต, ตูน, ตูวา, ตฺวาน.** ๖ นี้บอกอดีตกาล. **อนีย, ตพฺพ.** ๒ นี้บอกความจำเป็น.

(๑๔๓) กิตปัจจัย.

อนฺต.

สุณนฺโต ฟังอยู่. **สุ** ธาตุ ในความฟัง, **ณา** ปัจจัย สนธิ (๑๙)
กโรนฺโต ทำอยู่. **กรฺ** ธาตุ ในความ ทำ, **โอ** ปัจจัย สนธิ (๑๙)
กเถนฺโต กล่าวอยู่. **กถฺ** ธาตุ ในความ กล่าว, **เอ** ปัจจัย สนธิ (๑๙)

ถ้าเป็นอิตถีลิงค์ ลง **อี** เป็น **สุณนฺตี กโรนฺตี กเถนฺตี.**

ตวนฺตุ.

สุตวา ฟังแล้ว. **สุ** ธาตุ ในความฟัง, นาม (๖๔). **ภุตฺตวา** กินแล้ว. **ภุชฺ** ธาตุ ในความ กิจ, เอาที่สุดธาตุ เป็น **ตฺ,** นาม (๖๔). **วุสิตวา** อยู่แล้ว. **วสฺ** ธาตุ ในความ อยู่, เอา **ว** เป็น **วุ** แล้ว ลง **อิ,** นาม (๖๔).

ถ้าเป็นอิตถีลิงค์ เป็น **สุตวตี, ภุตฺตวตี, วุสิตวตี.** นาม (๖๔).

ตาวี.

ปุ.	**อิตฺ.**	**นปุ.**	
สุตาวี	**สุตาวินี**	**สุตาวิ**	ฟังแล้ว.
ภุตฺตาวี	**ภุตฺตาวินี**	**ภุตฺตาวิ**	กินแล้ว.
วุสิตาวี	**วุสิตาวินี**	**วุสิตาวิ**	อยู่แล้ว.

กิริยาศัพท์ที่ประกอบด้วยกิตปัจจัยอย่างนี้อยู่หน้ากิริยาอาขยาต โดยมาก, พึงเห็นว่าเป็นเหมือนบทวิเสสนะ.

(๑๔๔) กิจจปัจจัย.

อนีย.

กรณียํ อันเขาพึงทำ. **กรฺ** ธาตุ ในความ ทำ, เอา **น** เป็น **ณ.** **วจนียํ** อันเขาพึงกล่าว. **วจฺ** ธาตุ ในความ กล่าว, **โภชนียํ** อันเขา พึงกิน. **ภุชฺ** ธาตุ ในความ กิน, พฤทธิ์ **อุ** เป็น โอ.

ศัพท์ที่ประกอบด้วยปัจจัยนี้ บางศัพท์ก็ใช้เป็นนามกิตก์บ้าง.

อุ. ปณีเตน ขาทนีเยน โภชนีเยน ปริวิสิ. เขาเลี้ยงแล้ว ด้วยของควรเคี้ยว ด้วยของควรบริโภค อันประณีต.

ตพฺพ.

กตฺตพฺพํ อันเขาพึงทำ, ลบ **รฺ** ซ้อน **ตฺ. วตฺตพฺพํ** อันเขาพึงกล่าว, **วทฺ** ธาตุ เอา **ทฺ** เป็น **ตฺ. ภุญฺชิตพฺพํ** อันเขาพึงกิน, ลง **อิ** อาคม.

(๑๔๕) กิตกิจจปัจจัย.

มาน.

มาน ปัจจัยนี้ มีคติเหมือน **อนฺต** ก็แต่ว่า ถ้าไม่มี **ย** ปัจจัยซึ่งลงในกรรม เป็นกัตตุวาจก, ถ้ามี **ย** ปัจจัยนั้น เป็นกัมมวาจก อย่างนี้ :-

กัตตุวาจก.		กัมมวาจก.	
กุรุมาโน	ทำอยู่.	**กริยมาโน**	อันเขาทำอยู่.
ภุญฺชมาโน	กินอยู่.	**ภุญฺชิยมาโน**	อันเขากินอยู่.
วทมาโน	กล่าวอยู่.	**วุจฺจมาโน**	อันเขากล่าวอยู่.

ต.

ธาตุมี **มฺ** และ **นฺ** เป็นที่สุด ลบที่สุดธาตุ.

คโต ไปแล้ว. **คมฺ** ธาตุ ในความ ไป, ความถึง.

รโต ยินดีแล้ว **รมฺ** ธาตุ ในความ ยินดี.

ขโต อันเขาขุดแล้ว. **ขนฺ** ธาตุ ในความ ขุด.

หโต อันเขาฆ่าแล้ว. **หนฺ** ธาตุ ในความ ฆ่า.

ธาตุ **จฺ, ชฺ,** และ **ปฺ** เป็นที่สุด เอาที่สุดธาตุ เป็น **ตฺ.**

สิตฺโต อันเขารดแล้ว, **สิจฺ** ธาตุ ในความ รด.

วิวิตฺโต สงัดแล้ว. **วิ+วิจฺ** ธาตุ ในความ สงัด.

ภุตฺโต อันเขากินแล้ว. **ภุชฺ** ธาตุ ในความ กิน.

จตฺโต อันเขาสละแล้ว **จชฺ** ธาตุ ในความ สละ.

คุตฺโต อันเขาคุ้มครองแล้ว. **คุปฺ** ธาตุ ในความ คุ้มครอง.

ตตฺโต ร้อนแล้ว. **ตปฺ** ธาตุ ในความ ร้อน.

ธาตุมี **อา** เป็นที่สุดก็ดี **ต** เป็นกัมมวาจกก็ดี ลง อิ.

ฐิโต ยืนแล้ว. **ฐา** ธาตุ ในความ ตั้งอยู่.

ปีโต อันเขาดื่มแล้ว. **ปา** ธาตุ ในความ ดื่ม.

อภิชฺฌิโต อันเขาเพ่งจำเพาะแล้ว. **อภิ+ฌา** ธาตุ[๑] ในความ เพ่ง.

ภาสิโต อันเขากล่าวแล้ว. **ภาสฺ** ธาตุ ในความ กล่าว.

ธาตุมี **ทฺ** เป็นที่สุดอยู่หน้า แปลง **ต** เป็น **นฺน** แล้วลบที่สุดธาตุ.

ฉนฺโน อันเขามุงแล้ว. **ฉทฺ** ธาตุ ในความ ปิด.

สนฺโน จมแล้ว. **สทฺ** หรือ **สิทฺ** ธาตุ ในความ จม.

รุนฺโน ร้องให้แล้ว. **รุทฺ** ธาตุ ในความ ร้องไห้.

๑. ธาตุ มี 'อา' เป็นที่สุด เอาที่สุดธาตุเป็น 'อี' บ้าง 'อิ' บ้าง.

ฉินฺโน อันเขาตัดแล้ว. **ฉิทฺ** ธาตุ ในความ ตัด.

ภินฺโน แตกแล้ว. **ภิทฺ** ธาตุ ในความ แตก.

ทินฺโน อันเขาให้แล้ว ทา ธาตุ ในความ ให้. (เอา อา ที่ ทา เป็น อิ).

ธาตุมี **รฺ** เป็นที่สุดอยู่หน้า แปลง **ต** เป็น **ณฺณ** แล้วลบที่สุดธาตุ.

ชิณฺโณ แก่แล้ว. **ชิรฺ** ธาตุ ในความ คร่ำคร่า.

ติณฺโณ ข้ามแล้ว. **ตรฺ** ธาตุ ในความ ข้าม.

ปุณฺโณ เต็มแล้ว. **ปูรฺ** ธาตุ ในความ เต็ม.

ธาตุมี **สฺ** เป็นที่สุดอยู่หน้า แปลง **ต** เป็น **ฏฺฐ** แล้วลบที่สุดธาตุ.

ตุฏฺโฐ ยินดีแล้ว. **ตุสฺ** ธาตุ ในความ ยินดี.

หฏฺโฐ ร่าเริงแล้ว. **หสฺ** ธาตุ ในความ หัวเราะ.

ปวิฏฺโฐ เข้าไปแล้ว. **ป+วิสฺ** ธาตุ ในความ เข้าไป.

ธาตุมี **ธฺ** และ **ภฺ** เป็นที่สุดอยู่หน้า แปลง **ต** เป็น **ทฺธ** แล้วลบที่สุดธาตุ.

พุทฺโธ รู้แล้ว. **พุธฺ** ธาตุ ในความ รู้.

กุทฺโธ โกรธแล้ว. **กุธฺ** ธาตุ ในความ โกรธ.

รุทฺโธ ปิดแล้ว. **รุธฺ** ธาตุ ในความ กั้น.

ลทฺโธ อันเขาได้แล้ว. **ลภฺ** ธาตุ ในความ ได้.

อารทฺโธ อันเขาปรารภแล้ว. **อา+รภฺ** ธาตุ ในความ เริ่ม.

ธาตุมี **มฺ** เป็นที่สุดอยู่หน้า แปลง **ต** เป็น นฺต แล้วลบที่สุดธาตุ.

ปกฺกนฺโต หลีกไปแล้ว. **ป+กมฺ** ธาตุ ในความ ก้าวไป.

ทนฺโต ทรมานแล้ว. **ทมฺ** ธาตุ ในความ ทรมาน.

สนฺโต ระงับแล้ว. **สมฺ** ธาตุ ในความ สงบ, ระงับ.

ธาตุมี **หฺ** เป็นที่สุดอยู่หน้า แปลง **ต** เป็น **ฬฺห** แล้วลบที่สุดธาตุ.

รุฬฺโห งอกแล้ว. **รุหฺ** ในความ งอก.

มุฬฺโห หลงแล้ว. **มุหฺ** ธาตุ ในความ หลง.

วุฬฺโห อันน้ำพัดไปแล้ว. **วุหฺ** ธาตุ ในความ ลอย.

ศัพท์ที่ประกอบด้วยปัจจัยนี้ บางศัพท์ก็ใช้เป็นนามกิตก์บ้าง เหมือนบทว่า **พุทฺโธ** เป็นต้น.

ตูน.	**ตฺวา.**	**ตฺวาน.**	
กาตูน.	**กตฺวา.**	**กตฺวาน.**	ทำแล้ว.
คนฺตูน.	**คนฺตฺวา.**	**คนฺตฺวาน.**	ไปแล้ว.
หนฺตูน.	**หนฺตฺวา.**	**หนฺตฺวาน.**	ฆ่าแล้ว.

อุปสัคอยู่หน้า แปลงปัจจัยทั้ง ๓ เป็น ย.

อาทาย ถือเอาแล้ว. **อา+ทา** ธาตุ ในความ ถือเอา.

ปหาย ละแล้ว. **ป+หา** ธาตุ ในความ ละ.

นิสฺสาย อาศัยแล้ว. **นิ+สี** ธาตุ ในความ อาศัย.

ธาตุมี **มฺ** เป็นที่สุดอยู่หน้า แปลง **ย** กับที่สุดธาตุ เป็น **มฺม.**

อาคมฺม มาแล้ว. **อา+คมฺ** ธาตุ ในความ ไป.

นิกฺขมฺม[๑] ออกแล้ว. **นิ+ขมฺ** ธาตุ ในความ ออก.

อภิรมฺม ยินดียิ่งแล้ว. **อภิ+รมฺ** ธาตุ ในความ ยินดี.

ธาตุมี **ทฺ** เป็นที่สุดอยู่หน้า แปลง **ย** กับที่สุดธาตุเป็น **ชฺช.**

อุปฺปชฺช เกิดขึ้นแล้ว. **อุ+ปทฺ** ธาตุ ในความ เกิด.

ปมชฺช ประมาทแล้ว. **ป+มทฺ** ธาตุ ในความ ประมาท.

อจฺฉิชฺช ชิงเอาแล้ว. **อา+ฉิทฺ** ธาตุ ในความ ชิงเอา.

ธาตุมี **ธฺ** และ **ภฺ** เป็นที่สุดอยู่หน้า แปลง **ย** กับที่สุดธาตุ เป็น **ทฺธา, พฺภ.**

วิทฺธา แทงแล้ว. **วิธฺ** ธาตุ ในความ แทง.

ลทฺธา ได้แล้ว. **ลภฺ** ธาตุ ในความ ได้.

อารพฺภ ปรารภแล้ว. **อา+รภฺ** ธาตุ ในความเริ่ม.

ธาตุมี **หฺ** เป็นที่สุดอยู่หน้า แปลง **ย** กับที่สุดธาตุเป็น **ยฺห.**

ปคฺคยฺห ประคองแล้ว. **ป+คหฺ** ธาตุ ในความ ประคอง.

สนฺนยฺห ผูกแล้ว. **สํ+นหฺ** ธาตุ ในความ ผูก.

อารุยฺห ขึ้นแล้ว. อา+รูหฺ ธาตุ ในความ ขึ้น.

แปลง **ตฺวา** เป็น **สฺวา, ตฺวาน** เป็น **สฺวาน** จำเพาะแต่ **ทิสฺ** ธาตุ อย่างเดียว.

ปัจจัยทั้ง ๓ ตัวนี้ บอกอดีตกาลโดยมากกว่ากาลอื่น จึงได้จัด

๑. อีกอย่างหนึ่ง นิกฺขมฺม นิ+กมฺ ธาตุ ในความ ออก, ก้าวออก.

ไว้ในพวกอดีตกาล, ที่บอกกาลอื่น จักมีแจ้งในวากยสัมพันธ์ข้างหน้า และศัพท์ที่ประกอบด้วยปัจจัยทั้ง ๓ ตัวนี้ นำหน้ากิริยาอาขยาตเป็นนิตย์.

[๑๔๖] คำถามชื่อ สาธนะ ธาตุ ปัจจัย และวาจก ให้ผู้ศึกษาตอบ.

ถามสาธนะ และ ปัจจัย

ทา ธาตุ	ในความ ให้.	**ทายโก**	ชื่อคน
"	"	**ทานํ**	ชื่อกิริยา
"	"	**ทานํ**	ชื่อเจตนา
"	"	**ทานํ**	ชื่อของ
"	"	**ทานํ**	ชื่อที่
ปจฺ ธาตุ	ในความ หุง	**ปาจโก**	ชื่อคน
"	"	**ปกฺกํ**	ชื่อข้าว
"	"	**ปาโก**	ชื่อหม้อข้าว
"	"	**ปจนํ**	ชื่อกิริยา
"	"	**ปจนํ**	ชื่อฟืน
พนฺธ ธาตุ	ในความ ผูก.	พนฺธโก	ชื่อคนผูก
"	"	**พนฺธนํ**	ชื่อกิริยา
"	"	**พนฺธนํ**	ชื่อเรือนจำ
"	"	**พนฺธนํ**	ชื่อโซ่
"	"	**พนฺโธ**	ชื่อคนที่เขาผูก.

ถามธาตุปัจจัยและวาจก

ภวิตพฺพํ	อันเขาพึงมี.	**ทิสฺวาน**	เห็นแล้ว
สมฺมุยฺห	หลงพร้อมแล้ว.	**กถิโต**	อันเขากล่าวแล้ว.
ฉินฺทิย	ตัดแล้ว.	**เทสิโต**	อันเขาแสดงแล้ว.
นิสินฺโน	นั่งแล้ว.	**ปสฺสนฺโต**	เห็นอยู่.
วนฺโต	คายแล้ว.	**ทิฏฺโฐ**	อันเขาเห็นแล้ว.
วทนฺโต	กล่าวอยู่.	**สิทฺโธ**	สำเร็จแล้ว.
สุตฺวา	ฟังแล้ว.	**พทฺโธ**	เนื่องแล้ว.
ลทฺธาน	ได้แล้ว.	**ภนฺโต**	หมุนแล้ว.
ทิสฺวา	เห็นแล้ว.	**อากิณฺโณ**	เกลื่อนกล่นแล้ว.
โอกฺกมฺม	ก้าวลงแล้ว.	**วนฺทนีโย**	อันเขาพึงไหว้.
โอคาฬฺโห	หยั่งลงแล้ว.	**วนฺทนีโย**	อันเขาพึงไหว้.

จบกิตก์แต่เท่านี้.